

Sociološki *diskurs*

Socio-demografske karakteristike učenika kao odrednice samoslužećih kognitivnih distorzija

Praktikovanje nekonvencionalne medicine u suočavanju sa pandemijom kovid-19 u fejsbuk grupi „Homeopatija, Poljska – klasična, klinička, detoksikacija“

Krivično-pravni aspekti korupcije u Bosni i Hercegovini

Filozofija seksualnosti i Lécriture Féminine

SOCIOLOŠKI DISKURS

NAUČNI ČASOPIS IZ OBLASTI DRUŠTVENIH NAUKA

Godina XII, broj 23–24

Časopis je indeksiran u:

CEEOL; Google Scholar; ERIH PLUS; EBSCO; DOI SRPSKA

Banja Luka, jun 2023.

Izdavač:

Naučno udruženje Sociološki diskurs
Srpska 2/2, 78 000 Banja Luka;
Republika Srpska, Bosna i Hercegovina

Za izdavača:

Prof. dr Duško Vejnović - redovni profesor; Predsjednik Naučnog udruženja Sociološki diskurs

Uređivački odbor:

prof. dr Duško Vejnović, redovni profesor (glavni i odgovorni urednik)
prof. dr Vladimir Stojanović, redovni profesor (urednik)
prof. dr Biserka Košarac, vanredni profesor (urednik)
Dušanka Slijepčević, MA - viši asistent (urednik)
prof. dr Ivan Šijaković (počasni urednik)
prof. dr Braco Kovačević (počasni urednik)
prof. dr Jagoda Petrović (urednik)
prof. dr Dragana Vilić (urednik)
Dijana Mizdrak, MSc (urednik)

Redakcioni odbor:

Prof. dr Ivan Šijaković, profesor sociologije, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci (BiH)
Prof. dr Jagoda Petrović, profesor socijalnog rada, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci (BiH)
Prof. dr Ronaldo P. Munck, profesor političke sociologije / šef civilnog angažmana, Kancelarija predsednika, Dublin City University (Irska)
Prof. dr Lazo Ristić, profesor metodologije, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci (BiH)
Prof. dr Stephen P. Turner, profesor istraživač, University of South Florida (SAD)
Prof. dr Richard William Outhwaite, profesor sociologije, Newcastle University, emeritus (UK)
Prof. dr Saša Bosančić, Goethe University (Frankfurt), Institut za sociologiju, gostujući profesor (Njemačka)
Prof. dr Dragoljub B. Đorđević, profesor sociologije, Univerzitet u Nišu (Srbija)
Prof. dr Sergej Flere, profesor sociologije, Filozofski fakultet, Univerzitet u Mariboru (Slovenija)
Prof. dr Gabriela Klajn, profesor sociologije, Odjek za kinezologiju, Univerzitet u Hamburgu (Njemačka)
Prof. dr Chris Baldry, profesor za ljudske resurse, University of Stirling, emeritus, Škotska, (UK)
Prof. dr Slavo Kukić, profesor sociologije, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Mostaru (BiH)
prof. dr Braco Kovačević, profesor sociologije, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci (BiH)
prof. dr Duško Vejnović, profesor sociologije, Fakultet bezbjednosnih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci (BiH)
prof. dr Ivana Spasić, profesor sociologije, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu (Srbija)
dr Ewa Dąbrowska - Prokopowska, istraživač i lektor, Institut za sociologiju, Univerzitet u Bjalistoku (Poljska)
prof. dr Merima Čamo, profesor sociologije, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu (BiH)
Prof. dr Dželal Ibraković, profesor sociologije, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu (BiH)

Sekretar redakcionog odbora:

Dijana Mizdrak, MSc

Kontakt podaci uredništva:

Srpska 2/2, 78 000 Banja Luka; Republika Srpska, Bosna i Hercegovina
E-mail: naucnicas@gmail.com, profdusko@gmail.com, dusankaslijepcevic92@gmail.com
Tel: +387 (0) 65 526 793

Štampa:

Grafopapir d.o.o. Banja Luka

Za štampariju:

Mr Damir Kljajić

Tiraž:

400

Ministarstvo za naučnotehnološki razvoj, visoko obrazovanje i informaciono društvo Republike Srpske sfinansira izdavanje ovog naučnog časopisa

Rješenjem ministarstva prosvjete i kulture Republike Srpske br: 07.030-053-85-6/11, od 12.05.2011. godine, „Sociološki diskurs“ Banja Luka upisan je u Registar javnih glasila pod rednim brojem 616.

UVODNIK

Cijenjeni publikume, poštovani čitaoci, dragi simpatizeri,

Predstavljamo vam novi dvobroj (23-24) Sociološkog diskursa, naučnog časopisa iz oblasti društvenih nauka.

I ovoga puta, kao i do sada, uredili smo naučne radove domaćih i inostranih naučnih radnika, za koje se nadamo da će nastaviti započetu tradiciju publikovanja rezultata svojih autorskih istraživanja u Sociološkom diskursu i ubuduće, kako bismo širili granice spoznaje o društvenim fenomenima u akademsku javnost i širu društvenu zajednicu, na lokalnom i globalnom nivou. Javnost se tiče javne upotrebe umu (Immanuel Kant), pa je prezentovanje rezultata naučnih istraživanja neminovno bez javnosti i u javnosti. Javni uvid u domete naučnih istraživanja obezbjeđuje transparentnost i kontinuitet (kritičkog) promišljanja društvene stvarnosti u sadašnjosti, prošlosti i bliskoj budućnosti.

Čast nam je i zadovoljstvo ovoga puta sarađivati, na planu naučno-istraživačke djelatnosti, sa kolegama iz:

- Institut za sociologiju pri Univerzitetu u Bjalistoku (Poljska);
- Society & Cognition Unit pri Univerzitetu u Bjalistoku (Poljska);
- Pravnog fakulteta Univerziteta u Travniku (Bosna i Hercegovina);
- Fakulteta bezbjednosnih nauka Univerziteta u Banjoj Luci (Republika Srpska, Bosna i Hercegovina);
- Fakulteta bezbednosti Univerziteta u Beogradu (Republika Srbija);
- Državne agencije za istrage i zaštitu (Bosna i Hercegovina);
- Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci (Republika Srpska, Bosna i Hercegovina).

Njihovi radovi iscrpno osvjetjavaju obilježja savremenog društva i njegove transformacije (tranzicije) pod uticajem procesa globalizacije, a u duhu ideje da je „drugačiji svijet moguć“ (alterglobalizacija). U kvalitetnim naučnim radovima autora raznih akademskih zvanja, a na aktuelne teme i probleme, imaćete priliku da saznate i proširite spoznaje o:

- „kognitivnim distorzijama kao netačnim ili pristrasnim tumačenjima“ (za više vidjeti: Socio-demografske karakteristike učenika kao odrednice samoslužećih kognitivnih distorzija);
- „fenomenu nekonvencionalne medicine i njenim društvenim posljedicama na primjeru homeopatije (za više vidjeti: Praktikovanje nekonvencionalne medicine u suočavanju sa pandemijom Kovid-19 u Fejsbuk grupi „Homeopatija, Poljska – klasična, klinička, detoksifikacija);

- „specifičnostima korupcije, kao pravnog i društvenog fenomena“ (za više vidjeti: *Krivično-pravni aspekti korupcije u Bosni i Hercegovini*);
- „fenomenu ženske seksualnosti i mjesti i ulozi žene u simboličkom prostoru“ (za više vidjeti: *Filozofija seksualnosti i l'écriture féminine*).

Budući da nauka, kao nadnacionalna djelatnost, podrazumijeva prekognične oblike istraživanja i saradnje i širenje istraživačkog kruga radi prevazilaženja partikularnosti u korist univerzalnosti, važno je zajedničkim snagama doprinositi realizaciji misije „Nauka za društvo“ u praksi. Pridružite nam se!

S poštovanjem,

Urednički odbor naučnog časopisa Sociološki diskurs

SADRŽAJ

Žana Vrućinić

SOCIO-DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE UČENIKA KAO ODREDNICE SAMOSLUŽEĆIH KOGNITIVNIH DISTORZIJA	7
---	---

Michalina Trochimowicz

Ewa Dąbrowska-Prokopowska

PRAKTIKOVANJE NEKONVENCIONALNE MEDICINE U SUOČAVANJU SA PANDEMIJOM KOVID-19 U FEJSBUK GRUPI „HOMEOPATIJA, POLJSKA – KLASIČNA, KLINIČKA, DETOKSIKACIJA“	25
--	----

Sadmir Karović

Zoran Galić

Petar Đukić

KRIVIČNO-PRAVNI ASPEKTI KORUPCIJE U BOSNI I HERCEGOVINI	47
---	----

Dijana Zrnić

FILOZOFIJA SEKSUALNOSTI I L'ÉCRITURE FÉMININE	63
---	----

Žana Vrućinić¹

Univerzitet u Banjoj Luci

Fakultet bezbjednosnih nauka

Republika Srpska

Bosna i Hercegovina

Originalni naučni rad

UDK: 159.955.072:316.77-057.874

DOI: 10.7251/SOCSR2323007V

COBISS.RS-ID 138684161

Prihvaćeno: 22.11.2022.

SOCIO-DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE UČENIKA KAO ODREDNICE SAMOSLUŽEĆIH KOGNITIVNIH DISTORZIJA

Apstrakt

Kognitivne distorzije predstavljaju netačne ili pristrasne načine tumačenja ili pridavanja određenog značenja iskustvima. Njihova uloga u razvoju i održavanju psihopatologije povezane sa internalizujućim i eksternalizujućim ponašanjima (agresija, delinkvencija) pokazala se kao veoma važna. Cilj ove studije je utvrditi razlike u samoslužećim kognitivnim distorzijama (kognitivnim distorzijama u službi selfa) mјerenim upitnikom How I Think (HIT-Q; Barriga, Gibbs, Potter, & Liau, 2001), s obzirom na pol, godine, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i porodičnoj strukturi, među učenicima. Uzorak u ovom istraživanju je bio prigodan i činilo ga je 789 učenika, od kojih je 471 učenik osnovnih škola i 318 učenika srednjih škola iz entiteta Republika Srpska. Rezultati pokazuju da su kod dječaka značajno izraženije sve četiri samoslužeće kognitivne distorzije – egocentrične (centrirane na self), okriviljavanje drugih (prebacivanje krivice), minimiziranje/pogrešno označavanje i prepostavljanje najgoreg za razliku od djevojčica koje postižu niže rezultate u ovim dimenzijama. Stariji maloljetnici (16-19 godina) više angažuju (koriste) kognitivne distorzije u službi selfa u svakodnevnom funkcionisanju, za razliku od mlađih (13-15 godina). Ispitanici iz prigradskih, odnosno ruralnih sredina, postižu više rezultate na kognitivnoj distorziji u službi selfa – dimenzija prepostavljanje najgoreg, za razliku od vršnjaka iz grada. Djeca koja žive u jednoroditeljskim porodicama postižu više rezultate na samoslužećoj kognitivnoj distorziji – minimiziranje/pogrešno označavanje, za razliku od njihovih vršnjaka koji odrastaju uz oba roditelja. Razmatraju se teorijske i praktične implikacije ovih nalaza.

Ključne riječi: samoslužeće kognitivne distorzije (kognitivne distorzije u službi selfa); pol; godine; mjesto stanovanja; broj djece u porodici; struktura porodice; učenici

1 Korespondencija: dr Žana Vrućinić – vanredni profesor; e-mail: zana.vrucinic@fbn.unibl.org

Uvod

Kognitivne distorzije predstavljaju netačne ili pristrasne načine tumačeња ili pridavanja određenog značenja iskustvima². Specifične vrste distorzija povezane su sa internalizirajućim ponašanjima (npr. anksioznost, depresija i povlačenje), kao i eksternalizirajućim ponašanjima (npr. agresija, ponašanje kojim se krše pravila, hiperaktivnost³). Kako bi se napravila razlika između specifičnih kognitivnih distorzija povezanih s ova dva problematična ponašanja, Barriga, Landau, Stinson, Liau, Gibbs⁴ nazvali su one kognitivne distorzije povezane s internaliziranim ponašanjem kao „samounižavajuće“ (eng. *self-debasing*), a one povezane sa eksternalizirajućim ponašanjem kao „samoslužeće“, odnosno kognitivne distorzije u službi selfa. U ovom radu ova dva naziva se koriste kao sinonimi.

Samounižavajuće kognitivne distorzije mogu dovesti do samopovredjivanja zbog direktnog ili indirektnog ponižavanja sebe⁵. S druge strane, kognitivne distorzije u službi selfa „pomažu u zaštiti sebe od okrivljavanja ili negativnog samopoimanja i na taj način dezinhibiraju agresiju ili drugo antisocijalno ponašanje (prema drugima)“⁶.

Gibbs, Barriga i Potter⁷ dizajnirali su upitnik „Kako razmišljam“ (“How I Think”, HIT). Konceptualni okvir upitnika izведен je iz Gibbsove i Potterove (1992) tipologije koju čine četiri kategorije samoslužećih kognitivnih distorzija. Iako je predložen niz različitih tipova kognitivnih distorzija, ovaj rad je klasifikovao kognitivnu distorziju u smislu Gibbsovog i Potterovog (1992) rada. Važno je napomenuti da su četiri kategorije konstruisane na osnovu teorije, prakse i istraživanja⁸.

Prvi tip samoslužećih kognitivnih distorzija naziva se kognitivne distorzije centrirane na self (egocentrične kognitivne distorzije). Razmišljanje usmjereno na sebe je primarna kognitivna distorzija koja uključuje egocentričnu

2 Barriga, A. Q., Gibbs, J. C., Potter, G., & Liau, A. K. The How I Think Questionnaire manual. Champaign, IL: Research Press. 2001. p. 1.

3 Barriga, A. Q., Landau, J. R., Stinson, B. L., Liau, A. K., & Gibbs, J. C. Cognitive distortion and problem behaviours in adolescents. *Criminal justice and behaviour*, 27(1), 2000. p. 36–56.

4 *Ibidem*, p. 40

5 Liau, A. K., Barriga, A. Q., & Gibbs, J. C. Relations between selfserving cognitive distortions and overt vs. covert antisocial behaviour in adolescents. *Aggressive Behaviour*, 24, 1998. p. 335–346.

6 Barriga, Landau, Stinson, Liau, & Gibbs, *op. cit.* p. 36

7 Gibbs, J. C., Barriga, A. Q., & Potter, G. The “How I Think” questionnaire. Unpublished manuscript, The Ohio State University, Columbus, OH. 1996.

8 *Ibidem*

pristrasnost. Izjava koja odražava takvu sebičnu kognitivnu distorziju je: „Kad se naljutim, nije me briga ko će biti povrijeđen”⁹. Takvi pojedinci često doživljavaju svaki otpor njihovim željama kao krajnje nepravedan. Dok otvoreno agresivno ponašanje povezano s takvim primarnim sebičnim kognitivnim izobličenjem često može biti ograničeno krivicom zasnovanom na empatiji ili prijetnjama samopoimanju, prisutnost sekundarnih sebičnih kognitivnih distorzija može smanjiti ili ukloniti ove inhibicije. Primarni tip kognitivnih distorzija pojačan je sekundarnim tipom kognitivnih distorzija¹⁰, koje se nazivaju racionalizacijama koje se mogu dogoditi prije ili nakon prekršaja i za koje se prepostavlja da „neutrališu“ osjećaj krivice ili lošeg ponašanja. Pomaže u sprečavanju narušavanja samopoštovanja pojedinca. Dakle, sekundarne samoslužeće kognitivne distorzije igraju značajnu ulogu u nastavku antisocijalnog i agresivnog ponašanja jer se suprotstavljaju bilo kakvom osjećaju kajanja ili savjesti¹¹. Tri tipa sekundarnih sebičnih kognitivnih distorzija su; prepostavljanje najgoreg, okriviljavanje drugih (prebacivanje krivice) i minimiziranje/pogrešno označavanje. Prepostavljanje najgoreg odnosi se na pripisivanje neprijateljskih namjera drugima. Izjava kao što je: „Ako vi ne gurnete nekoga, uvijek ćete biti meta” dobar je primjer ove vrste sebične kognitivne distorzije¹².

Okriviljavanje drugih (prebacivanje krivice) je samoslužeća kognitivna distorzija koja često prati kognitivnu distorziju prepostavljanje najgoreg. Okriviljavanje drugih je oblik pogrešne atribucije u kojoj se krivica prenosi na druge. Okriviljavanje drugih je moćna vrsta izobličenja, koja često izokreće stvarnost i na taj način uklanja svaki osjećaj krivice zasnovane na empatiji ili sukob u vezi sa self-konceptom. Izjava poput: „Izgubio/la sam živce jer me ljudi pokušavaju naljutiti” primjer je ovog oblika kognitivne distorzije u službi selfa¹³. Treći tip sekundarne samoslužeće kognitivne distorzije javlja se kada pojedinac svoje antisocijalno ili agresivno ponašanje percipira kao prihvatljivo. Poznato je kao minimiziranje/pogrešno označavanje. Ova vrsta izobličenja je evidentna u izjavi: „Ljudi s vremena na vrijeme treba da budu grubi”¹⁴. U

9 Gibbs, Barriga, & Potter, *op. cit.*, p. 3

10 Barriga, A. Q., & Gibbs, J. C. Measuring cognitive distortion in antisocial youth: Development and preliminary validation of the “How I Think” questionnaire. *Aggressive Behaviour*, 22, 1996. p. 334.

11 Gibbs, J. C., Potter, G. B., Barriga, A. Q., & Liau, A. K, (1996). Developing the helping skills and prosocial motivation of aggressive adolescents in peer group. *Aggression and Violent Behavior*, Vol. 1, No. 3, pp. 283-305.

12 Gibbs, Barriga, Potter, *op. cit.* p. 4

13 *Ibidem*, p. 7

14 *Ibidem*, p. 2

ovom istraživanju HIT je korišten za mjerjenje kognitivnih distorzija u službi selfa. Primjeri stavki za četiri supskale prikazani su u Tabeli 1.

Koristeći HIT, Gibbs i njegove kolege istraživali su odnos između sebičnih kognitivnih distorzija i antisocijalnog ponašanja. Studije koje su proveli Barriga i Gibbs (1996) i Liau, Barriga, & Gibbs (1998), podržavaju ideju da su kognitivne distorzije u službi selfa povezane s antisocijalnim ponašanjem, odnosno da igraju važnu ulogu u njihovom razvoju i održavanju.

Smatra se da kognitivne distorzije igraju važnu ulogu u razumijevanju simptomatologije, intervenciji i tretmanu eksternalizirajućih problema u ponašanju u areni korektivne psihologije i kriminologije¹⁵. U literaturi se pojам kognitivne distorzije naziva opštim krovnim pojmom za lažno opravdavanje i potvrđivanje devijantnog, antisocijalnog ponašanja adolescenata, kao i stava voga koji vode ka kriminalu ili podržavaju njihovo prestupničko ponašanje¹⁶. Smatra se da kognitivne distorzije imaju značajnu ulogu u manifestaciji kriminalnog ponašanja jer mogu pomoći u zaštiti pojedinca od samookriviljavanja, ojačati njegovo antisocijalno ponašanje i izbjegći negativnu evaluaciju njegovog self-koncepta. Različiti dokazi istraživanja pokazuju da je nivo kognitivnih distorzija veoma visok kod kriminalaca u poređenju sa onima koji nisu uključeni u kriminal¹⁷.

Postoji kategorija poremećaja „Anksiozni poremećaji“ koja se spominje u Dijagnostičkom i statističkom priručniku mentalnih poremećaja (DSM 5) američkog udruženja psihijatara¹⁸ pod krovnim terminom „poremećaji kontrole impulsa“. Oni uključuju mnoge poremećaje sa kojima se suočavaju impulsivni pojedinci. To su kleptomanija, patološko kockanje, intermitentni eksplozivni poremećaj¹⁹, trihotilomanija (poremećaj čupanja kose) i piromanija. Kognitivne distorzije igraju vitalnu ulogu u ispoljavanju impulsivnog ponašanja i drugih eksternalizirajućih problema u ponašanju. „Za razumijevanje poremećaja povezanih s impulsima i pružanje efikasne intervencije smatra se neophodnim razumjeti povezanost između kognitivnih distorzija i impulsivnog ponašanja. Posjedovanje znanja o različitim vrstama kognitivnih distorzija

15 Barriga, Landau, Stinson, Liau, & Gibbs, *op. cit.*

16 Helmond, P., Overbeek, G., Brugman, D., & Gibbs, J. C. (2015). A metaanalysis on cognitive distortions and externalizing problem behaviour: Associations, moderators, and treatment effectiveness. *Criminal Justice and Behaviour*, 42(3), 245– 262.; Barriga, Landau, Stinson, Liau, & Gibbs, *op. cit.*

17 *Ibidem*

18 American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.). Arlington, VA: Author. P. 461

19 Ponašanje koje karakterišu loše kontrolisane emocije, izlivи bijesa koji su nesrazmerni međuljudskim ili drugim provokacijama ili na drugim psihosocijalnim stresorima

može nam pomoći u „identifikovanju tema” koje treba tražiti dok pružamo terapiju za poremećaje ponašanja povezanih s impulsima²⁰.

Pregled literature ukazuje da su različita istraživanja imala za cilj da projicene povezanost između iskrivljenog mišljenja i internalizujućih i eksternalizujućih problema kod mlađih²¹. Iako neka istraživanja izvještavaju o pozitivnoj povezanosti između kognitivnih distorzija internalizujućih i eksternalizujućih problema u ponašanju, u literaturi još uvijek postoje značajne praznine. Prema našim saznanjima, istraživanja u vezi sa kognitivnim distorzijama mjerena upitnikom HIT-Q su vršena na odraslim ispitanicima²², mlađima zatvorenim u korektivnim ustanovama²³, kliničkom uzorku²⁴, odnosno na muškim ispitanicima²⁵. Međutim, većina studija, na različitim populacijama, sprovedena je u Evropi i Americi.

Mnogo su rjeđa istraživanja na uzorku učenika osnovnih i srednjih škola. Mladi su okosnica nacije i fokus na učenike pomoći će da se poveća generalizacija trenutnog istraživačkog rada jer će pomoći da se eliminiše potencijalna pristrasnost koja je prisutna kada se koristi klinička ili zatvorska populacija. Ne postoji studija koja istražuje razlike u samoslužećim kognitivnim distorzijama s obzirom na određene sociodemografske karakteristike. S tim u vezi, cilj ovog istraživanja je ispitati postojanje eventualnih razlika u izraženosti kognitivnih distorzija s obzirom na sociodemografske karakteristike (pol, starost, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice) na uzorku učenika osnovnih i srednjih škola.

20 Mobini, S., Pearce, M., Grant, A., Mills, J., & Yeomans, M. R. The relationship between cognitive distortions, impulsivity, and sensation seeking in a nonclinical population sample. *Personality and Individual Differences*, 40(6), 2006. p. 1155

21 Bruno, T. What are they thinking? Cognitive distortions and adolescent externalizing and internalizing problems (Doctoral dissertation). The University of British Columbia, Vancouver, Canada. 2010; Frey, E. D., & Epkins, C. C. Examining cognitive models of externalizing and internalizing problems in subgroups of juvenile delinquents. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 31(4), 2002. 556–566; Lueng, P. W., & Wong, M. M. Can cognitive distortions differentiate between internalizing and externalizing problems? *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39, 1998. 263–269.

22 Labrador, M., Labrador, F. J., Crespo, M., Echeburúa, E. (2020). Cognitive Distortions in Gamblers and Non-gamblers of a Representative Spanish Sample. *Journal of Gambling Studies* 36(1), 2020. 207–222. DOI:10.1007/s10899-019-09870-z

23 Frey, & Epkins, *op. cit.*

24 Epkins, C. C. Cognitive specificity in internalizing and externalizing problems in community and clinic-referred children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 2000. 199–208.

25 Liau, A. K., Barriga, A. Q., & Gibbs, J. C. (1998). Relations between selfserving cognitive distortions and overt vs. covert antisocial behaviour in adolescents. *Aggressive Behaviour*, 24, 1998. 335–346.

Trenutna studija daje jedinstven doprinos, upotpunjajući literaturu istraživanjem u kojem se koristi znatno veći uzorak (n=789) učenika uključivanjem i muškaraca i žena, i bez potencijalno zbumujućeg uključivanja u analize mladih zatvorenih u korektivne ustanove²⁶. Ovo istraživanje se oslanjalo na kvantitativni pristup poprečnog presjeka (cross sectional) u kojem je HIT korišten za mjerjenje samoslužećih kognitivnih distorzija.

Do sada je u istraživanjima, pored kognitivnih distorzija kao prediktora, u razvoju internalizujućih i eksternalizujućih problema u ponašanju, ispitivana i prediktivna uloga sociodemografskih karakteristika (dob, obrazovanje, porodični sistem, maternji jezik, fakultet, spol, vjerska sekta, red rođenja)²⁷. Također, u ovom istraživanju²⁸ rezultati muških i ženskih učesnika upoređivani su na svim supskalama kognitivnih distorzija mjerjenih „HIT upitnikom“. Rezultati učenika bili su viši od rezultata učenica na svim supskalama HIT. Rezultati istraživanja takođe pokazuju da postoje značajne razlike u HIT skorovima u odnosu na godine, u korist starijih adolescentata. Stoga, možemo očekivati da će stariji učenici muškog pola postići statistički značajno više skorove na svim supskalama „HIT upitnika“, ali ne možemo pretpostaviti rezultate koji se odnose na druge socio-demografske karakteristike (mjesto stanovanja, broj dece u porodici i strukturu porodice) na uzorku učenika osnovnih i srednjih škola. U tom dijelu istraživanje je eksplorativno. S tim u vezi, važno je ispitati sociodemografske karakteristike adolescentata kod kojih su više izražene kognitivne distorzije, kako bi se tretman što više individualizovao pravovremeno redukovale kognitivne distorzije.

Praktično procjenjivanje odnosa kognitivnih distorzija i sociodemografskih karakteristika pomoći će u poboljšanju i implementaciji efikasnih tehnika prevencije i intervencije u vezi sa redukcijom kognitivnih distorzija. Stoga će informacije koje se dobiju iz ove studije vjerovatno biti vrijedne za praktičare jer mogu pomoći u razvoju programa u kojima se redukuju kognitivne distorzije.

Metod

Uzorak

Uzorak u ovom istraživanju bio je prigodan i činilo ga je 789 učenika, od kojih je 471 učenik osnovnih škola i 318 učenika srednjih škola iz entiteta Republika Srpska. Istraživanjem je obuhvaćeno 53,7% dječaka i 46,3% djevojčica.

26 Barriga, A. Q., Landau, J. R., Stinson, B. L., Liau, A. K., & Gibbs, J. C. *op.cit.*

27 Ishrat, S. (2019). Cognitive distortions and behavioural problems in adolescents. Shifa Tammer e Millat University, Islamabad: The faculty of behavioural sciences Fatima Jinnah women university Rawalpindi, Department of behavioural sciences.

28 *Ibidem*

Uzrast učesnika bio je u rasponu od 12 do 19 godina ($M = 14,92$, $SD = 1,79$). Iz urbanih sredina bilo je 51,8% ispitanika, a iz ruralnih 48,2%. Većina njih dolazi iz porodica sa dva roditelja (86,2%), sa dvoje djece (63,2%), a prema samoprocjeni većina ih je materijalno dobro stojeća (76%). Nivo obrazovanja roditelja je uglavnom srednji (70,1% majki i 76,2% očeva).

Instrument

Varijable kognitivne distorzije mjerene su upitnikom Kako ja mislim (How I Think, HIT-Q;²⁹), koji se sastoji od 54 stavke. Samo 39 zapravo mjeri samoslužeće kognitivne distorzije. Kognitivne skale su egocentrična (kognitivne distorzije (centrirane na self) (9 stavki), okrivljavanje drugih (10 stavki), minimiziranje/pogrešno označavanje (9 stavki) i prepostavljanje najgoreg (11 stavki). Preostalih 15 stavki nije računato u ukupnom rezultatu HIT-Q. Osam njih čini skalu društvene poželjnosti kojom se mjeri društveno poželjan odgovor. Ostalih sedam su prosocijalne stavke koje djeluju kao pozitivni fileri. Ispitanici ocjenjuju stavke na šestostepenoj Likertovoj skali (1 = potpuno se ne slažem i 6 = potpuno se slažem). Visok rezultat ukazuje na jače pridržavanje samoslužećih kognitivnih distorzija. Primjeri stavki za četiri supskale mogu se vidjeti u Tabeli 1. Vrijednosti dobijenog Cronbachovog alfa koeficijenta za pojedinačne subskale, kao i za cijeli HIT-Q, prikazane su u tabeli 2.

Postupak istraživanja

Poštujući odredbe Uputstva o načinu realizacije programa, projekata i drugih aktivnosti u školama Republike Srpske, Ministarstvu prosvjete i kulture (Odjeljenje za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje) dostavljen je zahtjev za dozvolu istraživanja. Nakon odobrenja ovog Ministarstva, istraživanje je uspješno sprovedeno u periodu od novembra 2019. do januara 2020. godine. Za testiranje učenika bilo je potrebno pribaviti pismenu saglasnost roditelja, što je i urađeno. Ispitanici su popunjavalni upitnike u svojim učionicama u vrijeme kada nisu bili uključeni u redovne školske obaveze i zadatke. Dostavljene su im osnovne informacije o tome šta se istražuje, te je naglašeno da je istraživanje anonimno i da će se rezultati koristiti isključivo u istraživačke svrhe. Studenti nisu primili nikakvu uplatu za popunjavanje upitnika i njihovo učešće je bilo striktno dobrovoljno, uz pravo odustajanja u bilo kom trenutku, bez ikakvih kazni. Prilikom popunjavanja upitnika, ispitanici bi od istraživača tražili tumačenje pojedinih stavki u upitniku i nakon toga bi nastavili sa radom. U prosjeku je ispitanicima bilo potrebno 45 minuta da popune upitnike.

29 Barriga, A. Q., Gibbs, J. C., Potter, G., & Liau, A. K. *op. cit.*

Rezultati

Deskriptivni statistički pokazatelji (M, SD) dobijeni na HIT-Q upitniku u odnosu na pol, godine, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice prikazani su u tabeli 2. Tokom analize starosni raspon je podijeljen u dve grupe. Jednu grupu činio je starosni raspon 13–15, a drugu 16–19 godina. Da bi se utvrdila razlika u samoslužećim kognitivnim distorzijama u odnosu na pol, godine, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice, urađeno je pet multivarijantnih analiza kovarianse. Ove variable, pojedinačno, analizirane su u MANCOVA kao kriterijumske variable, ili kao kovarijati. Preliminarnim analizama utvrđeno je da nisu narušene prepostavke o normalnosti distribucije, linearnosti, homogenosti varijanse, homogenosti nagiba regresije i pouzdanosti mjerjenja kovarianse.

Tabela 1. Primjeri stavki HIT skala

Samoslužeće kognitivne distorzije	Primjeri stavki ^a
Egocentrične (centrirane na self)	Pravila su uglavnom namijenjena drugim ljudima.
Okriviljavanje drugih Minimiziranje/ pogrešno označavanje	Ljudi vas tjeraju da lažete ako postavljaju previše pitanja. Morate se obračunati sa ljudima koji vas ne poštju.
Prepostavljanje najgoreg	Koliko god se trudio/la, ne mogu a da ne upadnem u nevolju.

^a Barriga, Gibbs, Potter, G., & Liau, 2001.

Nakon statističkog eliminisanja uticaja kovarijata u svakoj MANCOVI pojedinačno, ustanovljeno je da se učenici statistički razlikuju u samoslužećim kognitivnim distorzijama s obzirom na pol – $\Lambda_w = .962$, $F(1.787) = 6.16$, $p < 0.01$, starost – $\Lambda_w = .965$, $F(1.787) = 5.67$, $p < 0.01$, mjesto stanovanja – $\Lambda_w = .984$, $F(1.787) = 2.55$, $p < 0.05$. i strukturu porodice – $\Lambda_w = .98$, $F(1.787) = 2.51$, $p < 0.05$. Nalazi istraživanja takođe ukazuju da nema efekta interakcije u odnosu na broj djece u porodici – $\Lambda_w = .99$, $F(1.787) = 0.81$, $p > 0.05$, a zatim je procijenjen poseban (osnovni) uticaj na svaku zavisnu varijablu (vidi tabelu 2).

U tabeli 2 prikazani su rezultati pet multivarijantnih analiza kovarianse (F i p), razlike između učenika u odnosu na godine, pol, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice na individualnim skalama upitnika HIT-Q. Stepeni slobode za sve F omjere u tabeli su $df\ 1 = 1$, $df\ 2 = 787$.

Tabela 2. Deskriptivna statistika i MANCOVA rezultati učenika za HIT-Q rezultate s obzirom na pol, godine, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice (N=789)

		Pol M (SD)			Bonferroni test		
		Cronbachov Alpha (α)	Rang	Dječaci N=424	Djevojčice N=365	Aritmetička sredina (M1-M2)	Veličina efekta r/ Cohenov d
HIT-Q	Egocentrične (centrirane na self)	.61	9-54	25.45(.36)	24.30(.39)	1.16*	0.84/3.06
	Okrivljavanje drugih	.66	10-60	25.60(.38)	24.42(.41)	1.17*	0.83/2.99
	Minimiziranje/pogrešno označavanje	.61	9-54	26.25(.37)	23.78(.40)	2.47*	0.95/6.41
	Pretpostavljanje najgoreg	.64	11-66	28.17(.40)	26.14(.42)	2.02*	0.93/4.95
	HIT-Q Ukupno	.85					11.84**
HIT-Q	Godine M (SD)			Bonferroni test			
	Mlađi maloljetnici (13-15 years) N=566	Stariji maloljetnici (16-19 years) N=223		Aritmetička sredina (M1-M2)	Veličina efekta r/ Cohenov d		F
	Egocentrične (centrirane na self)	.61	9-54	24.42(.31)	26.18(.50)	-1.77*	-0.90/-4.23
	Okrivljavanje drugih	.66	10-60	24.94(.32)	25.34(.52)	-0.40	-0.42/-0.93
	Minimiziranje/pogrešno označavanje	.61	9-54	25.16(.32)	24.98(.51)	0.18	0.42/1.42
HIT-Q	Pretpostavljanje najgoreg	.64	11-66	27.13(.34)	27.51(.55)	-0.38	-0.38/-0.83
	HIT-Q Ukupno	.85					0.34
Mjesto stanovanja M (SD)							
	Gradska N=409	Predgrađe/ruralno N=380		Aritmetička sredina (M1-M2)	Veličina efekta r/ Cohenov d		F

HIT-Q	Egocentrične (centrirane na self)	.61	9-54	24.86(.37)	24.98(.38)	-0.13	-0.16/-0.32	0.06
	Okrivljavanje drugih	.66	10-60	24.82(.38)	25.31(.40)	0.49	-0.53/-1.25	0.80
	Minimiziranje/ pogrešno označavanje	.61	9-54	24.82(.38)	25.31(.39)	-0.60	-0.53/-1.27	1.20
	Pretpostavljanje najgoreg	.64	11-66	26.48(.40)	28.05(0.41)	-1.57**	-0.89/-3.88	7.22**
	HIT-Q Ukupno	.85						
				Broj djece u porodici M (SD)		Bonferroni test		
HIT-Q				Jedno dijete N=86	Dvoje ili više djece N=703	Aritmetička sredina (M1-M2)	Veličina efekta r/ Cohenov d	F
	Egocentrične (centrirane na self)	.61	9-54	26.15(1.08)	24.77(.29)	1.38	0.66/1.74	1.38
	Okrivljavanje drugih	.66	10-60	25.77(1.12)	24.96(.30)	0.82	0.44/0.98	0.45
	Minimiziranje/ pogrešno označavanje	.61	9-54	26.37(1.11)	24.95(.30)	1.42	0.66/1.74	1.39
	Pretpostavljanje najgoreg	.64	11-66	28.06(1.18)	27.14(.32)	0.91	0.47/1.06	0.51
	HIT-Q Ukupno	.85						
HIT-Q				Porodična struktura M (SD)		Bonferroni test		
				Porodice sa dva roditelja N=679	Porodice sa jednim roditeljem N= 110	Aritmetička sredina (M1-M2)	Veličina efekta r/ Cohenov d	F
	Egocentrične (centrirane na self)	.61	9-54	24.76(.29)	25.91(.72)	-1.16	-0.72/-2.10	2.23
	Okrivljavanje drugih	.66	10-60	25.07(.30)	24.86(.75)	0.21	0.18/0.37	0.07
	Minimiziranje/ pogrešno označavanje	.61	9-54	24.86(.29)	26.61(.73)	-1.75*	-0.84/-3.15	4.93*
	Pretpostavljanje najgoreg	.64	11-66	27.13(.31)	27.97(.78)	-0.85	-0.58/-1.42	1.00
	HIT-Q Ukupno	.85						

*p < .05 **p < .01 ***p < .001

Bonferonijev test za naknadna poređenja otkrio je da dječaci imaju značajno izraženije sve četiri samoslužeće kognitivne distorzije – egocentrične (centrirane na self), okrivljavanje drugih, minimiziranje/pogrešno označavanje i prepostavljanje najgoreg, za razliku od djevojčica, koje postižu niže rezultate na ovim dimenzijama (vidi tabelu 2.). Kada je riječ o uzrastu, kao nezavisnoj kategoričkoj varijabli, može se uočiti da stariji maloljetnici (16-19 godina) više angažuju (koriste) samoslužeće kognitivne distorzije u svakodnevnom funkcionalisanju za razliku od mlađih (13-15 godina). Ispitanici iz predrađa, odnosno ruralnih dijelova, kada je riječ o nezavisnoj kategoričkoj varijabli mjesto sticanja, postižu više skorove na samoslužećoj kognitivnoj distorziji prepostavljanje najgoreg , za razliku od njihovih vršnjaka iz grada.

Prema porodičnoj strukturi kao nezavisnoj kategoričkoj varijabli, djeca koja žive u porodicama sa jednim roditeljem postižu više skorove na dimenziji samoslužeća kognitivna dimenzija minimiziranje/pogrešno označavanje, za razliku od svojih vršnjaka koji odrastaju sa oba roditelja.

Na osnovu Cohenovog koeficijenta, može se vidjeti da sve statistički značajne razlike u aritmetičkim sredinama pokazuju efekat visokog intenziteta (vidi tabelu 2.).

Diskusija i zakjučna razmatranja

Adolescencija je period izazova. Mnoga ponašanja adolescenata na primjer odbacivanje vrijednosti roditelja, seksualne eksperimente, promjene raspoloženja, pokušaje dobijanja autonomije, depresiju, loše rezultati u učenju i upotrebu droga, roditelji i nastavnici smatraju problematičnim³⁰. Iza ovih mnogih tinejdžerskih drama i emocionalnih izliva stoje greške u razmišljanju. Razlog zašto greške u razmišljanju utiču na tinejdžere je taj što oni još nisu u potpunosti razvili kognitivni kapacitet i ne znaju kako da uoče i upravljaju sopstvenim greškama u razmišljanju. S tim u vezi, smatra se neophodnim da se ove kognitivne greške prepoznaju, te procijeni razlika u ispoljavanju ovih obrazaca razmišljanja, s obzirom na različite socio-demografske karakteristike, koji su od ključne važnosti za mentalno zdravlje adolescenata i procjenu njihove budućnosti.

Glavni cilj ove studije bio je ispitati razliku u srednjim vrijednostima u samoslužećim kognitivnim distorzijama u odnosu na pol, godine, mjesto sticanja i porodičnu strukturu. Rezultati istraživanja sprovedenog na uzorku

³⁰ Candace, J., Erickson, M. D., Stanford, B. & Friedman, M. D. Understanding and Evaluating Adolescent Behavior Problems. Journal of School Health Vol. 48, Issue 5, 1978. 261-318.
<https://doi.org/10.1111/j.1746-1561.1978.tb03818.x>

učenika osnovnih i srednjih škola iz entiteta Republika Srpska pokazuju da postoji statistički značajna razlika u samoslužećim kognitivnim distorzijama s obzirom na pol, godine života, mjesto stanovanja i strukturu porodice. Rezultati istraživanja takođe ukazuju da ne postoji interakcijski efekat u odnosu na broj dece u porodici, kao ni poseban (bazični) uticaj na kriterijumske varijable.

U ovom istraživanju, na osnovu nalaza ranijih istraživanja, krenulo se od prepostavke da će stariji učenici muškog pola postići statistički značajno više skorove na svim supskalama „HIT upitnika“. Dobijeni rezultati ukazuju na to da dječaci imaju značajno izraženije sve četiri samoslužeće kognitivne distorzije – egocentrične (centrirane na self), okrivljavanje drugih, minimiziranje/pogrešno označavanje i pretpostavljanje najgoreg za razliku od djevojčica, koje postižu niže rezultate u ovim dimenzijama. Ovaj nalaz je u skladu sa rezultatima ranijih istraživanja. Ova hipoteza, podržana rezultatima ranijih istraživanja, u potpunosti je potvrđena. U jednoj studiji³¹ (Ishrat, 2019) rezultati muških i ženskih učesnika upoređivani su na svim supskalama kognitivnih distorzija mjerjenih „HIT upitnikom“. Rezultati učenika bili su konzistentno viši od učenica na svim supskalama kognitivne distorzije. Uprkos ovim razlikama u nalazima s obzirom na pol, treba biti oprezan pri tumačenju ovih podataka. Iako bi se mogao izvući zaključak da muškarci posjeduju samoslužeće kognitivne distorzije u većoj mjeri od žena, može biti slučaj da su muškarci jednostavno bili iskreniji kada su odgovarali na pitanja o kognitivnim distorzijama. Pod uticajem društva može se poslati poruka djeci da je prihvatljivije da muškarci nego žene imaju devijantne misli i uvjerenja³².

Kada je u pitanju dob, kao nezavisna kategorička varijabla, očekivani su statistički značajno viši skorovi na svim supskalama upitnika HIT, u korist starijih maloljetnika. Može se uočiti da stariji maloljetnici (16-19 godina) u svakodnevnom funkcionisanju, u većoj mjeri angažuju (koriste) samo jednu samoslužeću kognitivnu distorziju - egocentričnu (centriranu na self), za razliku od mlađih (13-15 godina). S tim u vezi, ova hipoteza je djelimično potvrđena. U pomenutoj studiji³³ u kojoj je dobni raspon podijeljen u dvije grupe, jednu grupu činili su ispitanici starosne dobi u rasponu od 16-19, a drugu u rasponu od 20-22 godine, stariji ispitanici su također imali izraženije kognitivne distorzije u poređenju sa mlađom grupom ispitanika. S obzirom na to da mlađa grupa ispitanika u navedenom istraživanju odgovara starijoj grupi u našem istraživanju, postavlja se pitanje u kojoj dobi se javljaju kognitivne distorzije.

31 Ishrat, S. *Op. cit.*

32 Santrck, J. W. *Child Development* (13th ed.). New York, NY: McGraw-Hill. p. 360.

33 Ishrat, S. *Op. cit.*

S obzirom na nezavisnu kategoričku varijablu mjesto stanovanja, ispitanici iz prigradskih, odnosno ruralnih sredina, postižu više skorove na samoslužećoj kognitivnoj distorziji – pretpostavljanje najgoreg, za razliku od vršnjaka iz grada. Moguće je da su učenici iz prigradskih, odnosno ruralnih sredina nepovjerljivi i nesigurni u odnosu na svoje vršnjake iz grada, te im pripisuju neprijateljske namjere. Pored toga, učenici iz porodica sa jednim roditeljem postižu statistički značajno više rezultate na samoslužećoj kognitivnoj distorziji – minimiziranje. Ovakav rezultat može proisteći uslijed slabijeg roditeljskog nadzora, kada ovi pojedinci antisocijalno ili agresivno ponašanje percipiraju kao prihvatljivo. Preliminarni rezultati ovog istraživanja imaju teorijski i empirijski značaj. Vjerujemo da rezultati ovog istraživanja mogu doprinijeti individualizaciji tretmana kognitivnih distorzija. Sa praktične tačke gledišta, predstavljaju važan korak ka stvaranju različitih programa liječenja kognitivnih distorzija.

Različiti programi liječenja kognitivnih distorzija i internalizujućih i eksternalizujućih problema uglavnom se sastoje od programa zasnovanih na prevenciji, psihološkoj intervenciji i/ili medicinskom tretmanu³⁴. Svrha provođenja preventivnih programa je spriječiti porast internalizirajućih i eksternalizirajućih problema tokom djetinjstva. Psihoanalitičke tehnike se fokusiraju na prošle, nesvesne i potisnute misli pojedinaca koji imaju kognitivne distorzije ili eksternalizujuće i internalizujuće probleme u ponašanju. Ovi tehnike, putem različitih pristupa pružaju različite mogućnosti za mentalno usavršavanje i izražavanje krivice, misli, zabrinutosti, emocija i problema.

Jedna od intervencija koja se bazira na psihoanalitičkim tehnikama je Art terapija. Ova tehnika koristi različite vrste umjetničkih medija za liječenje i liječenje psihičkih i mentalnih zdravstvenih problema. Klijentima je lako da podjele svoja razmišljanja kada se koriste umjetnički mediji³⁵. Stvaranje umjetnosti, kada se posmatra iz psihoterapeutskog područja, pomaže u pružanju prikladnog i neverbalnog načina komuniciranja izazovnih misli, sukoba, želja i emocija. Omogućava pojedincu da izazove i suprotstavi se tim mislima. Pokušava proći kroz ta iskustva i emocije i na kraju asimilirati sva ona iskustva koja klijentu može biti teško da izraziti ili teško da izgovori. Kada je klijent u

34 Bayat, M. The effectiveness of child-centered game therapy on reduction of the symptoms of externalizing problems in children. MA thesis of child and adolescent clinical psychology, University of Shahid Behshti, Tehran, Iran, [In Persian]. 2008.

35 Bazargan, Y., & Pakdaman, S. The effectiveness of art therapy in reducing internalizing and externalizing problems of female adolescents. *Archives of Iranian medicine*, 19(1), 2016. 51–56; Dilawari, K., Tripathi, N. (2014). Art therapy: A creative and expressive process. Indian *Journal of Positive Psychology*, 5(1), 2014. 81 – 85.

stanju da govori ono neizrecivo, terapijski proces postaje lak jer sada terapeut može dobiti smjer da vodi terapijski proces³⁶. Iskustva u art terapiji uključuju, ali nisu ograničena na muziku, pozorište, ples, slikarstvo i različite pokrete. Sve ove aktivnosti se izvode u mirnom i udobnom okruženju³⁷. Art terapija je jedna od najefikasnijih tehnika za pojedinca da postigne ličnu kontrolu, istražujući egzistencijalne brige pojedinca i povezujući različite aspekte njegovog seфа³⁸.

Prema Beckovoj kognitivno-bihevioralnoj terapiji impulsivni pojedinci tumače događaje oko sebe na negativan i iskrivljen način, zbog čega djeluju ishitreno ne razmišljajući o posljedicama ponašanja³⁹ (Mobini et al., 2006, str. 1162). U skladu s nekim drugim nalazima provedenim u području kognitivne psihologije, kognitivne distorzije mogu stvoriti prepreke u asimilaciji različitih informacija i u odgovoru, stoga se to ponašanje čini nenamjernim i nepovezanim s posljedicama. Ovi rezultati ukazuju da kognitivno-bihevioralna terapija, koja ima za cilj da ciljano obrađuje informacije koje karakterišu različite vrste grešaka u razmišljanju, može pomoći visokoimpulsivnim ljudima da efikasnije kontrolišu svoje emocije i ponašanje, povećavajući društveni konformizam i kontrolu nad samim sobom Mobini et al.⁴⁰.

Vjerujemo da je ova studija bila od pomoći u proširivanju istraživanja u vezi sa dimenzijom psihopatologije tokom adolescencije. Ima brojne prednosti. Prvo je korištenje velikog uzorka adolescenata, koji popunjava praznину u postojećoj literaturi dajući rezultate koji se mogu generalizovati na širu populacijsku bazu od populacije u zajednici, mentalno bolesne populacije ili omladinu zatvorenu u korektivne ustanove. Drugo, uključivanje učenika i učenica u ispitivanje kognitivnih distorzija važan je dodatak postojećoj literaturi. Ispitivanje rodnih efekata pruža opštiji skup nalaza i razlikuje se od mnogih prethodnih studija koje su uključivale samo muškarce. Treće, prepoznavanje kognitivnih distorzija kod mladih bilo bi od pomoći u otkrivanju kako se mlađi mogu poboljšati bilo kroz psihoterapiju ili psiho-edukaciju.

Takođe, identifikovanje potencijalno rizičnih mladih koji mogu razviti kognitivne distorzije bilo bi od pomoći u sprečavanju internalizujućih i

36 Assouline A. Uncovering identity within the experience of chronic illness: Art therapy and integration. A Research Paper in the Department of Creative Arts Therapies in Partial Fulfilment for the Degree of Master of Arts. Concordia University, Montreal, Quebec, Canada. 2009.

37 Boehm, K., Cramer, H., Staroszynski, T., & Ostermann, T. (2014). Arts therapies for anxiety, depression, and quality of life in breast cancer patients: a systematic review and meta-analysis. Evidence-based complementary and alternative medicine. DOI: 10.1155/2014/103297

38 Assouline, *op. cit.* p. iii

39 Mobini et al., *op. cit.* p. 1162

40 *Ibidem*, p. 1162

eksternalizujućih problema tokom djetinjstva. Neke od smjernica za nastavnike i stručne službe u školi, u vezi sa kognitivnim distorzijama, odnose se na definisanje problema. To je prvi i najvažniji korak. S tim u vezi najprije je potrebno provjeriti šta je problem određenog učenika, a šta problem druge osobe. Zatim je potrebno potražiti od učenika da razmisli i kaže nekoliko mogućih rješenja problema. Neophodno je da potencijalna rješenja problema budu realna i efikasna, kako bi učenici, uz pomoć nastavnika/stručnih službi odabrali najbolje rješenje i odredili vremenski okvir za njegovo rješavanje. Prepoznavanje grešaka u razmišljanju i njihova povezanost sa sociodemografskim karakteristikama, odnosno individualizacija tretmana, može se pokazati korisnim za savjetnike za mentalno zdravlje i širu javnost u cilju poboljšanja psihičkog stanja mlađih u entitetu Republika Srpska.

Postoje mnoga ograničenja trenutnog istraživačkog rada. Bila je to studija poprečnog presjeka u vezi sa kognitivnim distorzijama adolescenata ili mlađih, pružajući dokaze o kognitivnim distorzijama pojedinca u određenom vremenskom periodu, a zasnovana na scenarijima ili pitanjima dizajniranim za mjerjenje kognitivnih distorzija pojedinca. Kao takva, ova izobličenja nisu mogla biti izmjerena kako su se stvarno dogodila. Jedno od ograničenja trenutne studije je njen istraživački dizajn. Iz trenutnog dizajna istraživanja uzrok i posljedica se ne mogu proučavati. HIT-Q je korišten za procjenu kognitivnih distorzija u trenutnoj studiji. Ovaj upitnik je namijenjen procjeni specifičnih kognitivnih distorzija, ograničavajući na taj način učesnike samo na te izvore, potencijalno zanemarujući druge poznate kognitivne distorzije. U ovom istraživanju, glavna prijetnja internoj valjanosti identifikovana je kao ograničenje istraživanja. Iako su prijetnje minimizirane korištenjem određenih procedura u okviru ove studije, buduća istraživanja mogu izbjegći takvu prijetnju korištenjem alternativnih tehnika mjerjenja. Prijetnja internoj validnosti u ovoj studiji uključivala je efekte subjekta. Za mjerjenje kognitivnih distorzija korišteni su upitnici za samoprocjenu. Kada se koriste mjere samoizvještavanja, postoji rizik da ispitanici mogu neistinito odgovoriti zbog potrebe da izgledaju pozitivno i „društveno poželjno“.

Buduća istraživanja treba da se pozabave pitanjem kognitivnih distorzija tokom vremena. Da li se distorzije mijenjaju iz jednog starosnog perioda u drugi i kada nastaju? Konkretno, da li se specifične kognitivne distorzije koriste više od drugih kako ispitanici stare? Da li pojedinci imaju „sklonost“ u vezi sa tim koje specifične kognitivne distorzije koriste? Ako je tako, kako se ova sklonost razvija? Da li se zasniva na efikasnosti ili kognitivnim promjenama? Da bi se dobila potencijalno validnija indikacija kognitivnih distorzija pojedinca, možda će ih trebati mjeriti kroz vrijeme i u „realnom vremenu“. Da bi

se to postiglo potrebno je koristiti metodologiju koja uključuje situacije koje su autentičnije od pisanih vijjeta ili pitanja, kao što su vizuelni prikazi ponašanja koje izazivaju distorziju⁴¹.

Reference

- American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.). Arlington, VA: Author.
- Assouline A. (2009). Uncovering identity within the experience of chronic illness: Art therapy and integration. A Research Paper in the Department of Creative Arts Therapies in Partial Fulfilment for the Degree of Master of Arts. Concordia University, Montreal, Quebec, Canada.
- Barriga, A. Q., & Gibbs, J. C. (1996). Measuring cognitive distortion in antisocial youth: Development and preliminary validation of the “How I Think” questionnaire. *Aggressive Behaviour, 22*, 333–343.
- Barriga, A. Q., Gibbs, J. C., Potter, G., & Liau, A. K. (2001). The How I Think Questionnaire manual. Champaign, IL: Research Press.
- Barriga, A. Q., Hawkins, M. A., & Camelia, C. R. T. (2008). Specificity of cognitive distortions to antisocial behaviours. *Criminal Behaviour and Mental Health, 18*, 104–116. doi:10.1002/cbm.683.
- Barriga, A. Q., Landau, J. R., Stinson, B. L., Liau, A. K., & Gibbs, J. C. (2000). Cognitive distortion and problem behaviours in adolescents. *Criminal justice and behaviour, 27*(1), 36–56.
- Bayat, M. (2008). The effectiveness of child-centered game therapy on reduction of the symptoms of externalizing problems in children. MA thesis of child and adolescent clinical psychology, University of Shahid Behshti, Tehran, Iran, [In Persian].
- Bazargan, Y., & Pakdaman, S. (2016). The effectiveness of art therapy in reducing internalizing and externalizing problems of female adolescents. *Archives of Iranian medicine, 19*(1), 51–56.
- Boehm, K., Cramer, H., Staroszynski, T., & Ostermann, T. (2014). Arts therapies for anxiety, depression, and quality of life in breast cancer patients: a systematic review and meta-analysis. Evidence-based complementary and alternative medicine. DOI: 10.1155/2014/103297

41 Nas, C. N., Brugman, D., & Koops, W. (2008). Measuring self-serving cognitive distortions with the How I Think Questionnaire. *European Journal of Psychological Assessment, 24*, 2008. 181–189.

- Bruno, T. (2010). What are they thinking? Cognitive distortions and adolescent externalizing and internalizing problems (Doctoral dissertation). The University of British Columbia, Vancouver, Canada.
- Candace, J., Erickson, M. D., Stanford, B., & Friedman, M. D. (1978). Understanding and Evaluating Adolescent Behavior Problems. *Journal of School Health* Vol. 48, Issue 5, 261–318. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1561.1978.tb03818.x>
- Dilawari, K., Tripathi, N. (2014). Art therapy: A creative and expressive process. *Indian Journal of Positive Psychology*, 5(1), 81 – 85.
- Epkins, C. C. (2000). Cognitive specificity in internalizing and externalizing problems in community and clinic-referred children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 199–208.
- Frey, E. D., & Epkins, C. C. (2002). Examining cognitive models of externalizing and internalizing problems in subgroups of juvenile delinquents. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 31(4), 556–566.
- Gibbs, J. C., Barriga, A. Q., & Potter, G. (1996). The “How I Think” questionnaire. Unpublished manuscript, The Ohio State University, Columbus, OH.
- Gibbs, J. C., Potter, G. B., Barriga, A. Q., & Liau, A. K., (1996). Developing the helping skills and prosocial motivation of aggressive adolescents in peer group. *Aggression and Violent Behavior*, Vol. 1, No. 3, pp. 283–305.
- Helmond, P., Overbeek, G., Brugman, D., & Gibbs, J. C. (2015). A metaanalysis on cognitive distortions and externalizing problem behaviour: Associations, moderators, and treatment effectiveness. *Criminal Justice and Behaviour*, 42(3), 245–262.
- Ishrat, S. (2019). Cognitive distortions and behavioural problems in adolescents. Shifa Tameer e Millat University, Islamabad: The faculty of behavioural sciences Fatima Jinnah women university Rawalpindi, Department of behavioural sciences.
- Labrador, M., Labrador, F. J., Crespo, M., Echeburúa, E. (2020). Cognitive Distortions in Gamblers and Non-gamblers of a Representative Spanish Sample. *Journal of Gambling Studies* 36(1), 207–222. DOI:10.1007/s10899-019-09870-z
- Liau, A. K., Barriga, A. Q., & Gibbs, J. C. (1998). Relations between selfserving cognitive distortions and overt vs. covert antisocial behaviour in adolescents. *Aggressive Behaviour*, 24, 335–346.

- Lueng, P. W., & Wong, M. M. (1998). Can cognitive distortions differentiate between internalizing and externalizing problems? *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39, 263–269.
- Mobini, S., Pearce, M., Grant, A., Mills, J., & Yeomans, M. R. (2006). The relationship between cognitive distortions, impulsivity, and sensation seeking in a nonclinical population sample. *Personality and Individual Differences*, 40(6), 1153–1163.
- Nas, C. N., Brugman, D., & Koops, W. (2008). Measuring self-serving cognitive distortions with the How I Think Questionnaire. *European Journal of Psychological Assessment*, 24, 181–189.
- Santrock, J. W. (2011). Child Development (13th ed.). New York, NY: McGraw-Hill.

Michalina Trochimowicz¹

Society & Cognition Unit

Univerzitet u Bjalistoku

Poljska

Ewa Dąbrowska-Prokopowska

Institut za sociologiju

Univerzitet u Bjalistoku

Poljska

Originalni naučni rad

UDK: 616.98:578.834]:615.8

DOI: 10.7251/SOCSR2323025T

COBISS.RS-ID 138684417

Prihvaćeno: 17/12/2022

PRAKTIKOVANJE NEKONVENCIONALNE MEDICINE U SUOČAVANJU SA PANDEMIJOM KOVID-19 U FEJSBUK GRUPI „HOMEOPATIJA, POLJSKA – KLASIČNA, KLINIČKA, DETOKSIKACIJA“²

Apstrakt

Prema međunarodnoj studiji³, popularnost alternativne medicine značajno je porasla u posljednjih 30 godina u većini zapadnih zemalja. Pandemija Covid-19 i okolnosti povezane s njom uslovili su značajno povećanje upotrebe ne-medicinskih praksi. Vrijeme pojavljivanja pandemije Covid-19 dodatno je pogoršalo negativna ljudska iskustva rada u društvu rizika. Kako bi smanjili ove strahove, sve više ljudi se okreće alternativnoj medicini. Ljudi sve više počinju sami tražiti medikamente i preventivne mjere, pri čemu su ovdje važni emocionalni aspekti percepcije pandemije i sve veća medijatizacija, ali i loše stanje zdravstvene zaštite u Poljskoj. Tekst je analiza rezultata istraživanja provedenog na Facebook grupi „Homeopatijska Poljska - klasična, klinička. Detoksifikacija“. Grupa je zatvorena, u kojoj svaki član mora biti uključen da bi učestvovao. Ovo omogućava

1 Korespondencija: Michalina Trochimowicz, master sociologije; e-mail: m.trochimowicz@uwb.edu.pl; Ewa Dąbrowska-Prokopowska, PhD in Sociology; e-mail: ewa.dabrowska@uwb.edu.pl

2 Ovaj rad je podržan od strane Nacionalnog naučnog centra (Poljska), grant br. 2019/34/H/HS1/00654. Rad je preveden, uz dopuštenje autora dato 11.12.2022. godine preko g-mail korespondencije, od strane: Dušanke Slijepčević, MA – viši asistent (doktorand); Univerziteta u Banjaluci, Fakultet političkih nauka; Studijski program: Sociologija i Primijenjena sociologija; Uža naučna oblast: Teorijska sociologija. Istraživanje, koje je dovelo do ovih rezultata, finansirano je od strane Norveškog finansijskog mehanizma 2014 - 2021 (broj projekta 2/34/H/HS1/00654).

3 Erlend L. Fjær, Erling R. Landet, Courtney L. McNamara, Terje A. Eikemo „The use of complementary and alternative medicine (CAM) in Europe”, BMC Complement Med Therapies, Vol.108, 2020. <https://doi.org/10.1186/s12906-020-02903-w>

analizu grupe ljudi koji koriste nemedicinske prakse, a ne samo deklarisanje ovih aktivnosti. Ovaj članak pokušava analizirati fenomen nekonvencionalne medicine i njene društvene posljedice na primjeru homeopatije. Dodatni veoma važan faktor, čiju smo korelaciju odlučili da istražimo, jeste nivo vjerovanja i magijske prakse korisnika homeopatije.

Ključne riječi: alternativna medicina; homeopatija; društvene mreže; Kovid-19

Uvod

Ne-medicinska praksa je oblast u kojoj je, zbog suočenavanja s pandemijom Covid-19, postao daleko češći ograničen pristup ljekaru. Među istraživačima se pandemija Covid-19 doživljava kao porast posebno opasne situacije, koja je rezultat uticaja velikog broja negativnih i nepredvidivih faktora⁴. Danuta Pękala-Gawęcka tvrdi da je pandemija izazvala strahove od očekivanih negativnih ekonomskih i društvenih uticaja i drugih nepredvidivih posljedica. Ovi strahovi su pojačani opštom nepripremljenošću za takav događaj, a priroda samog virusa naučnicima još nije dovoljno poznata. Trenutna situacija doprinosi, s jedne strane, sve većem značaju ekspertiza naučnika⁵.

Međutim, s druge strane, neizvjesnost i strah često dovode do pokušaja pronalaženja jednostavnih objašnjenja i načina suočavanja s epidemijom⁶. Po red toga, period pandemije Covid-19 pogoršao je negativna ljudska iskustva rada u društvu rizika. Kako bi smanjili ove strahove, sve više ljudi se okreće alternativnoj medicini. Ljudi sve više počinju sami tražiti medikamente i preventivne mjere, pri čemu su ovdje važni emocionalni aspekti percepcije pandemije i sve veća medijatizacija, ali i loše stanje zdravstvene zaštite u Poljskoj. U samolječenju se koriste dostupni lijekovi, lijekovi specifični za različite dijelove svijeta, kao i prirodni preparati o kojima se informacije šire uglavnom putem društvenih mreža. Na međunarodnom nivou, ovo je dovelo do porasta potražnje i ponude mnogih komplementarnih i alternativnih lijekova i praksi (KAL)⁷. Nedavne studije su pokazale porast zahtjeva javnosti i pacijenata za

4 Sabrina Brown, Donna L. Schuman, "Suicide in the Time of COVID-19: A Perfect Storm", The Journal of Rural Health, Vol.37(1),2021,211-214. <https://doi.org/10.1111/jrh.12458>.

5 Danuta Pękala-Gawęcka, „COVID-19, niepewność, lęk i nadzieja. W poszukiwaniu skutecznego leku”, *Lud*, vol.140,2020, 185-212.

6 Dusanka Slijepcevic, "Zygmunt Bauman's contribution to the discourse on a risk society", СОЦИОЛОШКИ ДИСКУРС, Vol.7.,2018, 79-106, DOI:10.7251/SOCEN1713079S.

7 Vibhu Paudyal, Shusen Sun, Rabia Hussain, Mohammed H. Abutaleb, Eric W. Hedima, "Complementary and alternative medicines use in COVID-19: A global perspective on practice, policy and research", Res Social Adm Pharm, Vol.18(3), 2022, 2524-2528. doi: 10.1016/j.sapharm.2021.05.004. Epub 2021 May 13. PMID: 33992585; PMCID: PMC8116135.

KAL informacijama od farmaceuta i drugih zdravstvenih radnika radi preventije, ublažavanja simptoma ili liječenja COVID-19. KAL se shvataju kao skup praksi koje nisu u potpunosti integrisane u dominantni zdravstveni sistem i uključuju liječenje biljem, jogom i tehnikama opuštanja⁸.

Zanimanje za ponašanje pojedinaca u slučaju krize bolesti odavno je prisutno u Sociologiji. Počeci Sociologije medicine datiraju iz 1950-ih godina. Slijedeći Roberta Straussa, Sociologija medicine je na neki način Sociologija o medicini, što uključuje organizacionu strukturu, sisteme i vrijednosti, odnose uloga, rituale i funkcije medicine kao bihevioralnog sistema⁹. Danas sociologija medicine nadilazi područja koja je Strauss ocrtao. Takođe uključuje iskustvo koje prati pojedince u bolesti, aspekt hronične bolesti i ne-medicinske tretmane, kao što je nekonvencionalna medicina.

Razmjera upotrebe nekonvencionalne medicine čini da ovaj društveni fenomen igra važnu ulogu u stvaranju ideja o metodama liječenja i pojavi novih zdravstvenih autoriteta. Interes za temu bolesti je u više navrata postao u Antropologiji medicine. Načini na koje se pojedinci nose sa bolešću i sama bolest razmatraju se u okviru etnomedicinskih studija. Naglašava se više aspekata, kao što su simboličko značenje i „jezik bolesti”, istražuje se klasifikacija bolesti i ispituje se uticaj dijagnoze na terapiju koju preduzima pojedinac.

Ovaj članak pokušava analizirati fenomen nekonvencionalne medicine i njene društvene posljedice na primjeru homeopatije. Dodatni veoma važan faktor čiju smo korelaciju odlučili da istražimo jeste nivo vjerovanja i magijske prakse korisnika homeopatije. Treba naglasiti da su, prema međunarodnim istraživanjima, alternativne terapije doživjele ogroman rast u posljednjih 30 godina u većini zapadnih zemalja. Ovo se može široko povezati s procesima sekularizacije i usponom ne-religijske duhovnosti, holističkim svjetonazorom i srodnim praksama alternativne medicine¹⁰.

Članak je zasnovan na rezultatima ankete provedene u zatvorenoj grupi na društvenoj mreži Facebook. Glavna pitanja koja analiziramo u ovom članku su osjećaj svijesti o upotrebi homeopatskih praksi, kakav uticaj imaju elementarna naučna saznanja na korištenje nekonvencionalne medicine, te korelacija između medicinskih praksi i religijskih praksi.

8 World Health Organization, “WHO global report on traditional and complementary medicine 2019. World Health Organization”, 2019, <https://apps.who.int/iris/handle/10665/312342>.

9 Michał Skrzypek, „Geneza i ewolucja podstawowych kategorii analitycznych socjologii medycyny”, *Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu*, Vol. 18 (4), 2012, 317-378

10 Jens Schlieter, “Buddhist insight meditation (Vipassanā) and Jon Kabat-Zinn’s Mindfulness-based Stress Reduction: an example of dedifferentiation of religion and medicine?”, *Journal of Contemporary Religion*, Vol. 32(3), 2017, 447-463. <https://doi.org/10.1080/1353903.2017.1362884>

Tijelo i um - o placebo efektu

Na prvi pogled, čini se očiglednim da je tijelo svojevrsno oruđe za komuniciranje emocija i izražavanje našeg raspoloženja, makar samo kroz neverbalni govor. Tijelo nas često izdaje crvenilom, zatvorenim držanjem ili nervoznim smijehom. Naše emocije pronalaze izlaz u suzama, smijehu ili izrazu punom neodobravanja.

„U klasičnom kognitivnom pristupu, um je kontrolni sistem koji određuje ponašanje sistema u interakciji sa složenim, vremenski promenljivim okruženjem; realizovan kroz više sistema u interakciji, on deluje na osnovu akumuliranog znanja. Takav sistem se može smatrati ličnim, egocentričnim, subjektivnim i simulacijskim modelom svijeta. Egocentričnost podrazumijeva intencionalnost, aktivnu potragu za smislom, a samim tim i potrebu za nartivnim smislom doživljenih događaja. „Model” podrazumijeva konceptualno zauzeće, simboličke reprezentacije.”¹¹

Um predstavlja neku vrstu informacijske baze, skup akcija. Prema mnogim istraživačima, jednostavno rečeno, um je ono što mozak radi. Ovo je jedna od prvih izjava koju možemo smatrati afirmacijom veze između uma i tijela. Ako prepostavimo da je ova izjava istinita, onda svaka akcija koju mozak inicira u odnosu na tijelo pripada području uma. Može se napraviti dalekosežna prepostavka da um konstituiše tijelo, a tijelo um. Na primjer, smatra se da je disanje automatski proces koji je kontrolisan od strane moždanog stabla – dio koji kontroliše vitalne funkcije kao što su otkucaji srca i obrasci spavanja.

Postoje i studije koje uključuju snimke moždanih funkcija koje pokazuju da disanje takođe utiče na sam mozak. Ukratko, promjene u disanju - na primjer, drugačija frekvencija disanja ili obraćanje posebne pažnje na sam proces - angažuju različita područja mozga. Kontrola disanja od strane moždanog stabla savršen je primjer veze između naše fizičke i mentalne sfere. U mozgu se ne radi samo o protoku impulsa ili moždanim ganglijama, već i o samosvijesti, iniciranju percepcije pojedinca o sebi.

Dotičući se ove teme, teško je ne spomenuti djelo Antonija Damasija (Antonio Damasio) *Dekartova greška (The Descartes Error)*. Damasio je na početku svog rada sugerisao da osjećanja imaju veliki uticaj na um, baš kao što na osjećanja utiču i moždani sistemi, a svi ovi pojedinačni sistemi se prepliću sa sistemima koji regulišu tjelesne radnje. Čini se neophodnim pozivanje na Dekarta, koji je opisan kao simbol načina na koji se razumiju tijelo, mozak i um.

¹¹ Władysław Duch, „Umysł, świadomość i działania twórcze”, *Kognitywistyka i media w edukacji*, Vol.1, 2008, 1-25

Dekartova dualistička koncepcija uma i tijela počiva na ideji da su to dvoje povezani, ali samo u smislu da je um vrsta programa koji radi u kompjuteru, a kompjuter mozak. Prvi ne bi mogao postojati bez biološke podrške drugog. Šta je bila Dekartova greška? Damasio se fokusira na Dekartovu izjavu *Mislím, dakle jesam*. Ako se ova izjava shvati doslovno, onda po pitanju porijekla uma i odnosa između uma i tijela, ona predstavlja suprotan stav od onog koji zastupa Damasio. On smatra da su mišljenje i njegova svijest stvarni elementi bića, dok je Dekart zamišljao mišljenje kao potpuno odvojeno od tijela, uvodeći podjelu između „stvari koja misli” i „nemislećeg tijela” odvojenog od njega, koje je izvjesna ekstenzija ili mehanizam kojim misleća stvar upravlja.

Ne slažemo se sa odvajanjem misli i uma od tijela. Mislimo da se na osnovu bioloških aspekata i psiholoških razmatranja uma može dokazati da um i tijelo dijele neraskidivu vezu. U stvari, tijelo je svojevrsna mapa emocija. Ona otkriva, kroz izražavanje emocija i njihove primarne dimenzije, puni spektar naših iskustava. Damasio je uvjerljivo tvrdio da ne postoji nužni sukob između razuma i emocija, da emocija može podržati racionalno mišljenje, što često i čini, i da spoznaja i emocije mogu biti u interakciji kada to ljudi izaberu¹².

Dekartova najveća greška je bila da velikim prostorom razdvoji tijelo i um, opipljivo, mjerljivo, koje djeluje nekim mehanizmom, beskonačno djeljivo tijelo i neopipljivi, neizmjerni, nedodirljivi i nedjeljni um. Sugerijući da rasuđivanje, moralno prosuđivanje i patnja nastala iz fizičkog bola ili emocionalnog zanosa mogu postojati odvojeno od tijela. Damasiov rad napominje da je njegova greška bila da odvoji naj sofisticiranije mentalne operacije od strukture i funkcionisanja biološkog organizma¹³. Takođe, Damasio predstavlja i teoriju somatskih markera, koju je takođe potrebno ovdje navesti.

Somatski markeri su tipovi osjećaja nastalih iz sekundarnih emocija. Oni daju fiziološki signal pojedincu o očekivanim posljedicama odluke. Oni su vrsta alarma koji naš mozak proizvodi na osnovu prethodnih iskustava. José M. Muñoz naglašava: „Somatski markeri, kojima upravlja prefrontalni korteks i koji mogu djelovati svjesno ili nesvjesno, djeluju kao pomoćnici u procesima donošenja odluka, jer nas mogu odmah navesti da odbacimo ili razmotrimo jednu opciju u odnosu na druge alternative”¹⁴.

12 Geir Overskeid, „Can Damasio’s Somatic Marker Hypothesis Explain More Than Its Originator Will Admit?”, *Frontiers in Psychology*, Vol.11, 2021 <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.607310>

13 Antonio Damasio, Błąd Kartezjusza: emocje, rozum i ludzki mózg, (Poznań: Rebis, 2002)

14 Jose M. Muñoz, “Somatic Markers, Rhetoric, and Post-truth”, *Frontiers in Psychology*, Vol.8 (1273), 2017 . doi: 10.3389/fpsyg.2017.01273.

Tvorac ovog koncepta je António Rosa Damásio. Na neki način, somatski marker nas tjera da obratimo pažnju na negativne efekte koje neka radnja može izazvati. To je neka vrsta našeg osebujnog alarmnog sistema koji nam više da se čuvamo opasnosti. Podsjeća nas da odabir određene opcije može dovesti do opasnih posljedica. Na primjer, znamo da će, ako prevarimo partnera, to prije ili kasnije izaći na vidjelo, ali somatski markeri, koji nas upozoravaju, tako nam daju priliku da razmotrimo odluku s njenim posljedicama. Autor hipoteze o somatskim markerima otkriva potpuno novu sliku onoga što nazivamo racionalnošću. On smatra da je „djelovanje bioloških nagona, tjelesnih stanja i emocija vjerovatno neophodna osnova racionalnosti”. Prema njegovim riječima, emocionalni procesi, somatske senzacije su osnova kroz koju čovjek donosi svoje važne odluke.

U našem članku ukazujemo na neraskidivu vezu između uma i tijela, jer je bitan aspekt samog bića nekonvencionalne medicine placebo efekat. Placebo efekat je jedan od suštinskih elemenata nekonvencionalne medicine¹⁵. To je ono što čini da supstance razblažene do hiljaditih dijelova djeluju. Smatramo da je placebo efekat jedan od mehanizama pomoću kojih homeopatija ima toliko pristalica.

Sam placebo efekat ima mnogo definicija, kako iz medicinske, tako i iz pravne i psihološke perspektive. Za potrebe ovog rada usvajamo definiciju koju je dala Barbara Dolińska: „(...) placebo je terapeutska ili istraživačka metoda čija djelotvornost ne zavisi od njenih specifičnih, definisanih svojstava, već od varijabli koje prate njenu upotrebu. Manipulacija varijablama koje prate primjenu placebo može dovesti do promjena u njegovoј djelotvornosti, kako pozitivnih tako i negativnih.”¹⁶ Sam placebo efekat se godinama koristi u medicini kao način procjene efikasnosti tretmana. Na primjer, kada testiramo lijek, kreiramo dva ispitivanja, u prvom slučaju se prima lijek, a u drugom supstanca koja nema dejstvo na određenu bolest. Kada pacijenti osjete poboljšanje nakon upotrebe preparata, možemo utvrditi da li je to zbog vjerovanja u dejstvo ili zbog dejstva supstance na dotični entitet bolesti.

Irwing Kirsh je skrenuo pažnju na očekivanje odgovora, tačku u kojoj pacijent očekuje poboljšanje zavisno o njegovoj ili njenoj volji. Očekivanje odgovora je toliko važno jer je po prirodi samopotvrđujuće. Psihologija je u više navrata pokazala da odgovarajuća formulacija hipoteze može izazvati kod su-

15 Aijing Shang , Karin Huwiler-Münntener, Linda Nartey, Peter Jüni, Stephan Dörig, Jonathan A C Sterne, Daniel Pewsner, Matthias Egger, „ Are the clinical effects of homoeopathy placebo effects? Comparative study of placebo-controlled trials of homoeopathy and allopathy”, *Lancet*, Vol.366(9487),2005,726-32. doi: 10.1016/S0140-6736(05)67177-2. PMID: 16125589.

16 Barbara Dolińska, Placebo. Dlaczego działa coś, co nie działa?, (Sopot: Smak Słowa, 2011).

bjekta nesvjesno ispoljavanje reakcija koje su povoljne za njenu potvrdu. Dje-lovanje placebo efekta primjer je neraskidive veze između tijela i umu. Nicholas Humphrey napominje da istraživanja u oblasti neuroimunologije otkrivaju bliske veze između centralnog nervnog sistema i imunog sistema. Nekoliko vrsta neurotransmitera uđivostručuje se kao signalizatori imunološke aktivacije i obrnuto¹⁷. Pitanje placebo efekta je trajanje njegovog efekta na pojedinca. Mnogi istraživači upoređuju njegovo dejstvo sa normalnom distribucijom. Period poboljšanja je prirodna faza u liječenju, odnosno kada osoba ne uzima nikakve medikamente.

Metode istraživanja

Istraživanje je provedeno kvantitativnom metodom, tehnikom online upitnika koja se sastoji od zatvorenih pitanja. Upitnik je popunjeno koristenjem web stranice LimeSurvey u zatvorenoj grupi koja se nalazi na Facebook-u. Anketu se odvijala na sljedeći način. U prvoj fazi smo dodali sebe kao člana grupe, kako bismo dobili priliku da pribavimo ispitanike. Odgovorili smo na potrebna pitanja i bili smo član grupe od 17.06.2019. Prije slanja upitnika, uradili smo pilot istraživanje na grupi za biljne lijekove kako bismo provjerili čitljivost i jasnoću postavljenih pitanja. Pilot istraživanje nije uključeno u rezultate ankete, ali je dalo dragocjene tehničke smjernice. Takođe je skrenulo pažnju na redoslijed kojim su postavljana pitanja, koliko je to važno da bi se izbjegao efekat kotrljanja.

Pokazalo se problematičnim pribaviti ispitanike, uprkos zahtjevu za popunjavanje ankete. Dobili smo nepotpuni 40 odgovora od cijele grupe. Ovaj efekat može biti posljedica svojstva grupe da se dijeli na klike (podgrupe), te straha od korišćenja informacija sadržanih u grupi čak i u naučne svrhe. Nekonvencionalna medicina je bila podvrgnuta stalmom poricanju od strane naučne zajednice¹⁸, pa pretpostavljamo da je to jedan od razloga za tako nisku stopu odgovora. Tokom dvije sedmice pisali smo privatne poruke korisnicima grupe, tražeći da popune anketu i uvjerenjući ih u potpunu anonimnost njihovih ličnih podataka. Količina prikupljenih podataka, koja nije reprezentativan uzorak, ipak nam omogućava da ilustrijemo fenomen nekonvencionalne medicine.

17 Nicolas Humphrey, "Great expectations: the evolutionary psychology of faith healing and the placebo response", in: Lars Backman, Claes von Hofsten (Eds.), *Psychology at the Turn of the Millennium*, Vol. 2, (London: Psychology Press, 2002) <https://doi.org/10.4324/9780203989432>

18 Elizabeth Frances Caldwell, "Quackademia?: Mass-Media Delegitimation of Homeopathy Education", *Science as Culture*, Vol.26 (3), 2017, 380-407 <https://doi.org/10.1080/09505431.2017.1316253>.

Uzorak je namjenske prirode. Uključivao je članove online grupe koja se nalazi na Facebook-u „Homeopatija Poljska - klasična, klinička, Detoksikacija“. Grupa je odabrana zbog svoje specifičnosti i zatvorenog pristupa. Uprkos velikoj veličini (24.807 korisnika), da biste se pridružili grupi, potrebno je da obavite niz zadatka. Morate odgovoriti na upitnik sa nizom pitanja, kao što su: za šta ćete koristiti grupu, da li poznajete homeopate u vašem regionu, da li ste koristili homeopatiju, kako ste saznali za grupu. Zatim, morate prihvati odredbe i uslove grupe, koji zvuče prilično slično većini grupnih odredbi i uslova koji se nalaze na Facebook-u s jednim izuzetkom: „6. Korištenje grupe je dobrovoljno. Članovi koji su neaktivni, ne doprinose grupi, ili loše govore o homeopatiji biće uklonjeni iz grupe.“ Prevedeno u praksu, korisnici koji ne komentarišu, ne lajkaju ili se ne izražavaju na njima poznatu temu uklanjanju se iz grupe. Ovo rezultuje visokim nivoom aktivnosti među članovima grupe, dajući sjajan osjećaj pripadnosti i identifikacije sa grupom.

Na početku upitnika, postojala je metrika preko koje smo dobili demografske varijable studijske grupe. Sljedeći dio metrike odnosio se na vjerske običaje ispitanika. Koristili smo upitnik PolDUREL nakon Beate Dobrowolske¹⁹. Ona ističe da je religioznost identifikovana kao važan faktor psihosocijalnog zdravlja, što je relevantno za naš rad. Upotreba varijable vjere ima za cilj da pokaže odnose koji se javljaju među korisnicima nekonvencionalne medicine.

Naš cilj je bio da vidimo u kojoj meri religijske prakse utiču na upotrebu homeopatije. Pitanja koja su postavljena bila su sljedeća:

- *Koliko često idete u crkvu ili na druge vjerska okupljanja?*
- *Koliko često odvajate vrijeme za privatne vjerske prakse kao što su molitva, meditacija ili čitanje Biblije?*

To je blok pitanja u vezi sa percepcijom religioznog iskustva ispitanika, gdje ispitanici navode u kojoj mjeri se slažu sa sljedećim navedenim tvrdnjama:

- *Doživljavam prisustvo Boga u svom životu.*
- *Moja religijska uvjerenja podupiru cijeli moj pristup životu.*
- *Jako se trudim da pustim da se moja religija projektuje u sva druga područja mog života.*

Sljedeći dio ankete sastojao se od odgovarajućih pitanja. Prvo pitanje sadržavalo je devet popularnih homeopatskih preparata. Lista je sastavljena u

¹⁹ Beata Dobrowolska, Krzysztof Jurek, Anna B. Pilewska-Kozak, Jakub Pawlikowski, Mariola Drozd, Harold Koenig, „Validation of the Polish version of the Duke University Religion Index (PolDUREL)”, *Pol Arch Med Wewn.* Vol.126 (12), 2016, 1005-1008 doi:10.20452/pamw.3721

saradnji sa farmaceutima koji su obezbijedili najčešće birane homeopatske lijekove. U studiji smo pretpostavili da se homeopatija odnosi na visoko razrijeđene preparate supstanci (koje izazivaju simptome kod zdravih osoba), koje se koriste za podsticanje ozdravljenja kod pacijenata koji imaju slične simptome kada su bolesni. Individualizovano homeopatsko liječenje (IHL) podrazumijeva propisivanje individualno odabranog homeopatskog lijeka na osnovu ukupnog broja simptoma koji se nalaze nakon potpunog kliničkog pregleda pacijenta²⁰.

Lista je bila u suprotnosti sa pripremama koje su se takođe pojavile u diskusiji na studijskoj grupi. Pitanje je osmišljeno tako da ispita da li ispitanike zanima samo homeopatija ili je koriste u procesu liječenja sebe i svojih najmilijih. Testiranje poznavanja popularnih preparata može sugerisati nivo znanja ispitanika o homeopatiji. Pitanje je bilo sljedeće: *Da li ste koristili neki od sljedećih preparata? [Molimo označite sve preparate koje ste koristili]*. Ispitanicima je data lista od 9 najpopularnijih homeopatskih preparata koje su farmaceuti naveli:

- Riccinus Communis (loptice za laktaciju)
- Chamomilla vulgaris (mast za zube)
- Ignatia amara (tablete za imunitet)
- Boiron Cina (tablete protiv parazita)
- Cinnabaris - Diagomed (tablete za sinuse)
- L72 (kapi za poremećaje spavanja)
- Traumeel (kapi za povrede, uganuća, modrice)
- Angin Heel (tablete za grlo)
- Thonsilan (sprej za upalu krajnika)

U razgovorima sa farmaceutima, često se postavljala tema nesvesnjog korištenja homeopatije od strane pacijenata. U studiji rađenoj za ovu tezu, pokušali smo testirati i aspekt nesvesne upotrebe homeopatije. Jedna od svakodnevnih pojava je oslanjanje na doktore koji u procesu liječenja koriste i homeopatiju. Neznajući pacijent kupuje preparate prema preporuci doktora, čime ima koristi od nekonvencionalnog liječenja. Na osnovu razgovora sa farmaceutima, odlučili smo da dopunimo anketu upitnikom o samoj svijesti o primjeni homeopatije i korištenju savjeta homeopatski kvalifikovanog doktora.

20 Emma Del Carmen Macías-Cortés, Lidia Llanes-González, Leopoldo Aguilar-Faisal, Juan Asbun-Bojalil, "Individualized Homeopathic Treatment and Fluoxetine for Moderate to Severe Depression in Peri- and Postmenopausal Women (HOMDEP-MENOP Study): A Randomized, Double-Dummy, Double-Blind, Placebo-Controlled Trial", PLOS ONE, Vol. 10(3): e0118440. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0118440>.

Upoređivanjem odgovora na pitanja P1, P2 i P3, mogli smo utvrditi stanje svjesne upotrebe navedenih preparata kod ispitanika. Upotreba nekonvencionalne medicine takođe nosi određenu dimenziju magijskog razmišljanja. Odlučili smo da provjerimo aspekt vjerovanja u magijske elemente putem izjava o upotrebi drugih stručnjaka. Pitanje P5 navodi specijaliste za nemedicinske prakse kao što su energetski terapeut, vračar, šaptač, gatar ili travar. Sljedeće pitanje je nastojalo provjeriti da li su ispitanici bili izolovani u svojim praksama ili su i njihovi rođaci koristili takve modalitete liječenja. Pitanje je glasilo: *Da li je neko od vaših roditelja, rođaka koristio homeopatske lijekove?* Ispitanici su mogli odgovoriti sa „da“, „ne“ ili „da nisu sigurni“. Posljednje pitanje se odnosilo na nivo opštег elementarnog znanja. Ispitanici su označili „tačnima“ ili „netačnima“ izjave koje se tiču opštег znanja.

U ovom slučaju, jedna od izjava možda neće biti mjerodavna, vjerodostojna. Upitnik je poslan otprilike u vrijeme izbijanja pandemije, pa otuda i tvrdnja “Period u kojem osoba ima infekciju, ali ne pokazuje simptome je period inkubacije”. To je tadašnje saznanje koja je zbog epidemije, koja je preovladavala, više puta promovisano i ažurirano u medijima, na Internetu i od strane samih ispitanika. Izjave koje su se pojavile u pitanju su sljedeće:

- Nafta, prirodni gas i ugalj su primjeri fosilnih goriva.
- Ubacivanje gena u biljke koji ih čine otpornima na insekte primjer je genetskog inženjeringu.
- Glavni razlog pojave godišnjih doba na Zemlji je nagib Zemljine ose u odnosu na Sunce.
- Prekomjerna upotreba antibiotika može dovesti do bakterija otpornih na antibiotike.
- Lijekovi protiv gorušice ublažavaju pretjeranu kiselost želuca, zbog činjenice da su glavni sastojci lijekova alkalijske.

U anketi su učestvovalo 123 osobe, uključujući 94 potpuna odgovora. Potpuni odgovori ankete uključivali su 64 žene (68,09% od ukupnog broja) i 29 muškaraca (30,85% od ukupnog broja). Značajan disparitet među grupama je rezultat strukture grupe, jer većinu aktivnih korisnika čine žene. U anketi su učestvovali ljudi starosti od 23 do 64 godine. Prosječna starost je bila 37 godina.

Analiza prikupljenih podataka

U anketi su učestvovalo 123 osobe, uključujući 94 potpuna odgovora. Potpuni odgovori ankete uključivali su 64 žene (68,09% od ukupnog broja) i 29 muškaraca (30,85% od ukupnog broja). Značajan disparitet među grupama je rezultat strukture grupe, većina aktivnih korisnika su žene. U anketi su učestvovali ljudi starosti od 23 do 64 godine. Prosječna starost je bila 37 godina.

Ogromna većina ispitanika u anketi je imala opšte srednje obrazovanje (86,2%). Tercijarno obrazovanje je dominantni nivo obrazovanja među ispitanicima (34,04% od ukupnog broja), dok su osnovno obrazovanje i osnovno stručno obrazovanje najmanje zastupljeni (po 2,13% od ukupnog broja). U smislu obrazovanja, grupa ne odražava normalnu distribuciju stanovništva. Varijacije među obrazovnom pozadinom ispitanika mogu biti posljedica raznolikosti mjesta u kojima žive.

Čak 39,6% ispitanika živi u gradovima do 250.000 stanovnika, dok najmanji broj ispitanika živi u malim mjestima do 50.000 stanovnika, svega 7,45%. U sljedećem dijelu metrike, ispitanici su upitani o njihovim vjerskim običajima i srodnim vjerovanjima. Odgovori na pitanje o učestalosti privatnih vjerskih praksi bili su „rijetko ili nikad“ (41,5%) i „jednom sedmično“ (29,8%). Najrjeđi odgovor bio je „više od jednom sedmično“ (2,1%). Fluktuacije koje su se pojavile u distribuciji vjerskih običaja razlikuju se od podataka prikupljenih u izvještaju Centra za istraživanje javnog mnijenja²¹ za 2018. godinu.

Prema izvještaju, u Poljskoj se od 1997. godine može uočiti opadajući trend kada je riječ o obavljanju vjerskih običaja. Međutim, uprkos tome, razlike između grupe ispitanika i opšte populacije su značajne. U izvještaju je čak 49% ispitanika redovno obavljalo vjerske obrede, 38% neredovno, dok je 13% lica opisalo da ih ne praktikuje u 2018. Ako se uporedi anketa, koju smo sproveli, sa izvještajem, moguće je uvidjeti da među ispitanicima anketirane grupe, preovladava nedostatak vjerskih običaja ili su vjerske prakse sporadične. Nije veliki broj ispitanika koji redovno obavljaju vjerske običaje.

Najčešći odgovor među ispitanicima bio je „prilično tačno“ (29,8%) i „definitivno tačno“ (23,4%). Najrjeđa procjena je bila da ispitanici nisu sigurni da li je izjava tačna ili ne (5,3%). Najveći dio ispitanika smatra da njihova vjerska uvjerenja utiču na njihov cjelokupni pristup životu, jer je čak 27,7 % ispitanika odgovorilo da je ta izjava prilično tačna. Ovo je bio najčešće birani odgovor. Međutim, zanimljivo je napomenuti da nešto manje (23,4%) ispitanika smatra da je izjava definitivno netačna. Najčešći odgovor ispitanika je da je izjava „Jako se trudim da pustim da se moja religija projektuje u sve druge sfere mog života“ definitivno netačna (28,7%). 24,5% ispitanika je izjavu ocijenilo kao prilično istinitu.

Na pitanje “Znate li šta je homeopatija?” potvrđno je odgovorilo 87,2% ispitanika. Čini se očiglednim da ispitanici, zbog niza pitanja na koja moraju

21 CBOS, „Religijność Polaków i ocena sytuacji Kościoła katolickiego”, Vol. 147, 2018, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_147_18.PDF,

odgovoriti da bi ušli u grupu, znaju čime se bavi područje homeopatije. 4,3% ispitanika je odgovorilo sa „ne“ tj. da ne znaju čime se bavi. Upitno je kako su dotične osobe ušle u grupu, a postavlja se i pitanje u koje vrijeme su se pridružili grupi. Preostalih 8,5% ispitanika nije odgovorilo na pitanje.

Na pitanje: *Da li ste koristili savjet specijaliste (doktora) sa kvalifikacijama homeopate?* – 56,4% ispitanika je odgovorilo potvrđno. To može sugerisati da neki od ispitanika poslušaju savjete koji se pojavljuju u grupi ili da samostalno koriste homeopatiju. Dosadašnji odgovori na postavljena pitanja sugerisu da ispitanici u velikoj mjeri koriste nekonvencionalnu medicinu svjesno, ali ne uvijek uz konsultaciju sa specijalistom. Međutim, s druge strane, međunarodne studije pokazuju da su tokom perioda Covid-19 mnogi doktori predlagali različite alternativne prakse i preparate, uključujući jogu, ajurvedu i homeopatiju, pacijentima pored standardnog liječenja²².

Sljedeće pitanje u upitniku je bilo: *Da li ste koristili savjete: šaptača, vračara, travara gatara, ništa od navedenog?*

Ispitanici su najvjerovaljnije koristili usluge travara (odgovor ‘da’ 62,8%), a najmanja je vjerovatnoća da su koristili vračara (odgovor ‘da’ 4,3%). Zanimljivo, odgovor “ništa od navedenog” dalo je samo 6,4% ispitanika. Usluge šaptača koristilo je 10,6% ispitanika, dok je usluge gatare koristilo 9,6%.

Na pitanje: *Da li je neko od vaših roditelja, rodbine koristio homeopatske lijekove?* – ispitanici su odgovorili ovako: 51,1% ispitanika vjeruje da su njihovi roditelji, rođaci koristili homeopatsko liječenje, 17,0% je dalo negativan odgovor, 23,4% ispitanika nije sigurno da li su njihovi rođaci koristili ovu vrstu tretmana. Na pitanje nije odgovorilo 8,5% ispitanika.

Na pitanje: *Koje tretmane ste koristili u vašem domu kada ste bili dijete?* – anketirani su odgovorili ovako:

- tretmane homeopata: da (10,6%), ne (80,9%), bez odgovora (8,5%);
- biljne i narodne recepte: da (50%), ne (41,5%), bez odgovora (8,5%);
- tretmane bioenergoterapeuta: da (3,2%), ne (88,3%), bez odgovora (8,5%)
- tretmane šaptača, vračara: da (16,0%), ne (75,5%), bez odgovora (8,5%)
- ništa od navedenog: da (39,9%), ne (59,6%), bez odgovora (8,5%)

22 Sae-Rom Jeon,Jung Won Kang,Lin Ang, Hye Won Lee,Myeong Soo Lee, Tae-Hun Kim, “Complementary and alternative medicine (CAM) interventions for COVID-19: An overview of systematic reviews”, Integr Med Res, Vol.11(3):100842,2022, doi: 10.1016/j.imr.2022.100842. Epub 2022 Mar 13. PMID: 35308033; PMCID: PMC8918082.

Sljedeće pitanje je osmišljeno da provjeri osnovno znanje ispitanika. Pitanje je uključivalo izjave koje su ispitanici morali identifikovati kao istinite, netačne ili su odgovor mogli označiti kao „ne znam/nisam siguran“. Rezultati su bili sljedeći, u skladu s tvrdnjama:

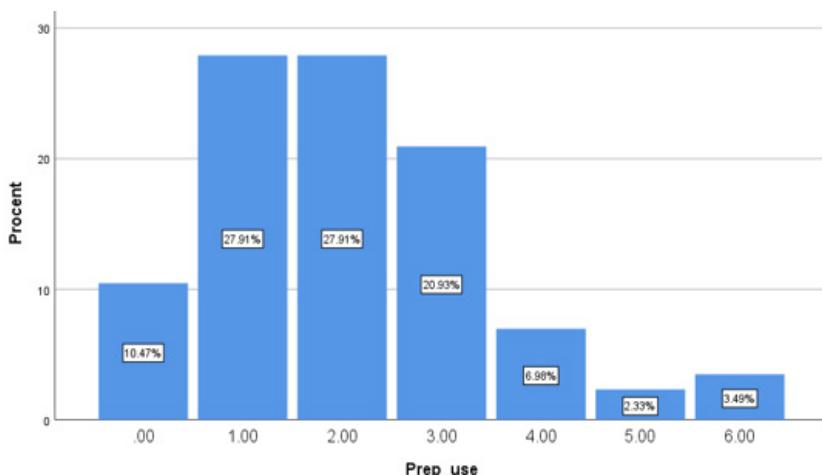
- Nafta, prirodni gas i ugalj su primjeri fosilnih goriva.
Tačno (70,2%), netačno (14,9%), nemam mišljenje (6,4%)
- Ubacivanje gena u biljke koji ih čine otpornim na insekte primjer je genetskog inženjeringu.
Tačno (64,9%), netačno (19,1%), nemam mišljenje (7,4%)
- Glavni razlog godišnjih doba na Zemlji je nagib Zemljine ose u odnosu na Sunce.
Tačno (55,3%), netačno (22,3%), nemam mišljenje (7,4%)
- Period tokom kojeg osoba ima infekciju, ali ne pokazuje simptome je period inkubacije.
Tačno (59,6%), netačno (13,8%), nemam mišljenje (18,1%)
- Prekomjerna upotreba antibiotika može dovesti do bakterija otpornih na antibiotike.
Tačno (75,5%), netačno (8,5%), nemam mišljenje (7,4%)
- Lijekovi protiv gorušice ublažavaju pretjeranu kiselost želuca, zbog činjenice da su glavni sastojci lijekova alkalije.
Tačno (53,2%), netačno (14,9%), nemam mišljenje (23,4%).

Prva hipoteza, da je velika većina ispitanika svjesna upotrebe homeopatije, potvrđila se sama. Svi ispitanici koji su naveli upotrebu barem jednog homeopatskog preparata dali su i potvrđan odgovor u pogledu poznавanja pojma homeopatije. U postavljenom pitanju: *Znate li šta je homeopatija?* – potvrđeno je odgovorilo 87,2% ispitanika. Prilikom provjere hipoteze koristili smo se sljedećim pitanjima:

- P1. *Jeste li koristili neki od sljedećih preparata?*
P2. *Znate li šta je homeopatija?*
P3. *Jeste li koristili neki od homeopatskih lijekova?*

Za prvo pitanje, zbirni odgovori dali su sljedeće rezultate:

Grafikon 1. Broj deklarisanih homeopatskih preparata.

Izvor: Vlastita studija.

Ako nije označen odgovor na korištenje bilo kojeg od navedenih preparata, to može ukazivati na to da su ispitanici koristili manje popularne lijekove ili da tek počinju svoj put s alternativnom medicinom. Odgovori ispitanika na pitanja P2 i P3 su sumirani. Odgovoru "da" je dodijeljena vrijednost 1, dok je odgovoru "ne" dodijeljena vrijednost 0. Pozitivan odgovor na oba pitanja dalo je 58,14% ispitanika. Negativan odgovor na oba pitanja dalo je 11,63% ispitanika.

Druga prepostavka, koju je studija potvrdila, jeste da su korisnici homeopatije uglavnom žene. Komplementarna i alternativna medicina (KAM) doživjela je značajan porast popularnosti od 1970. godine i uočeno je da su i korisnici i praktičari češće žene. KAM može pružiti prostor koji omogućava ženama da se pozabave svojim zdravstvenim problemima, da se odupru patrijarhalnoj medikalizaciji konvencionalne prakse; i da poboljšaju svoju samorealizaciju²³.

Istraživanja pokazuju da je sektor ekonomije poznat kao holističko okruženje u kojem se alternativna duhovnost ili homeopatija pretvara u komercijalne proizvode i usluge u kojima dominiraju žene kao proizvođači i potrošači²⁴.

23 Sarah Cant, Peter Watts, "Hidden in Plain Sight: Exploring Men's Use of Complementary and Alternative Medicine", *The Journal of Men's Studies*, Vol.27(1),2018, 45–65. <https://doi.org/10.1177/1060826518778839>.

24 Scott Taylor, "Gendering the holistic milieu: A critical realist analysis of homeopathic work",

Ovo stoga može objasniti dominaciju žena u ovoj vrsti grupe. Ovu pretpostavku smo napravili prije analize studijske grupe. Za verifikaciju smo ponovo koristili vještački kreiranu varijablu za određivanje upotrebe homeopatije (sažetak pitanja P2 i P3 - homeo_use). Podaci su bili sljedeći:

Tabela 1: Unakrsna tabela varijabli pol i upotreba homeopatije

		M1. Gender:		In total
		Woman	Man	
Homeo_use	.00	quantity	5	10
		% in total	5.8%	5.8%
	1.00	quantity	16	26
		% in total	18.6%	11.6%
Summary	2.00	quantity	38	50
		% in total	44.2%	14.0%
		quantity	59	86
		% in total	68.6%	31.4%
				100.0%

Izvor: Vlastita studija

Pored kombinacije varijabli, u provjeri hipoteza je važan i udio ispitanika. 31,4% ispitanika su muškarci, dok se 68,6% odnosi na žene. Ovo odražava distribuciju korisnika grupe od kojih su 71,2% žene, a 28,8% muškarci. Starosna distribucija ispitanika ne odražava starosnu distribuciju anketirane grupe. Stoga se ne može uzeti u obzir kada se analizira upotreba homeopatije prema starosnoj varijabli.

Druga analizirana hipoteza je da ljudi koji svjesno koriste nekonvencionalnu medicinu najvjerovatnije imaju osnovna naučna znanja. Ova hipoteza nije pozitivno potvrđena. Varijabla koja ukazuje na osnovno znanje predmeta nije u korelaciji ni sa jednom od ostalih varijabli. Podaci nemaju prirodnu distribuciju, pa smo koristili Kendallov neparametarski test.

Tabela 2. Korelacija između varijabli: vršene vjerske prakse, primjena homeopatije, upotreba homeopatskih preparata i elementarna naučna saznanja.

		Correlations							
Kendall's tau_b	Rel_ext	Rel_ext	Rel_int	Prep_use	Homeo_use	Super_use	Parent_use	Correct	
		Correlation Coefficient	1.000	.654**	-.130	.073	.196*	.113	-.038
		Sig. (2-tailed)	.	.000	.127	.417	.027	.226	.656
N	Rel_int	N	92	88	84	85	85	85	85
		Correlation Coefficient	.654**	1.000	-.020	.122	.264**	.258**	.009
		Sig. (2-tailed)	.	.000	.	.822	.182	.003	.006
N	Prep_use	N	88	88	80	83	83	83	83
		Correlation Coefficient	-.130	-.020	1.000	-.119	-.023	.176	.045
		Sig. (2-tailed)	.	.127	.822	.	.225	.814	.082
N	Homeo_use	N	84	80	86	79	79	79	79
		Correlation Coefficient	.073	.122	-.119	1.000	.240*	.101	.181
		Sig. (2-tailed)	.	.417	.182	.225	.	.015	.329
N	Super_use	N	85	83	79	86	86	86	86
		Correlation Coefficient	.196*	.264**	-.023	.240*	1.000	.278**	.020
		Sig. (2-tailed)	.	.027	.003	.814	.015	.	.006
N	Parent_use	N	85	83	79	86	86	86	86
		Correlation Coefficient	.113	.258**	.176	.101	.278**	1.000	.093
		Sig. (2-tailed)	.	.226	.006	.082	.329	.006	.
N	Correct	N	85	83	79	86	86	86	86
		Correlation Coefficient	-.038	.009	.045	.181	.020	.093	1.000
		Sig. (2-tailed)	.	.656	.916	.627	.053	.829	.340
N		N	85	83	79	86	86	86	86

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Izvor: Vlastita studija

Na to može uticati i obrazovanje ispitanika, od kojih je velika većina imala više od srednjeg obrazovanja. Ovo takođe može sugerisati da ne postoji korelacija na nivou znanja i varijabli kao što su religijske prakse, upotreba homeopatije, upotreba homeopatskih preparata u ovoj grupi. Studijska grupa, po prirodi, ima svojstva specifična za kliku. Klika je ona grupa odnosno podgrupa u kojoj članovi imaju značajan nivo društvene povezanosti zbog zajedničkih interesa i sličnih nivoa znanja²⁵. Da bi se ušlo u grupu, potrebno je obaviti niz zadataka, što sugerire da se ispitanici moraju posvetiti da bi učestvovali. Takođe, ovdje mogu biti važni i faktori kao što su drugi članovi grupe, koji se međusobno obrazuju ili dijele stečeno znanje.

Još jedna od analiziranih hipoteza je da homeopatiju manje koriste ljudi koji obavljaju vjerske prakse. Ova hipoteza je negativno potvrđena. Odnos između promjenljive upotrebe homeopatije i izvođenja vjerskih praksi je stoha-

25 Hakan Yildiz, Christopher Kruegel, "Detecting social cliques for automated privacy control in online social networks," *IEEE International Conference on Pervasive Computing and Communications Workshops*, 2012, 353-359, doi: 10.1109/PerComW.2012.6197509.

stičan. Korelacija se ne javlja. Na to može uticati nedostatak jake veze između homeopatskih praksi u Poljskoj i deklarisanih religijskih praksi.

Međutim, varijabla upotrebe homeopatije ulazi u korelaciju s korištenjem drugih nekonvencionalnih praksi, kao što su usluge energetskih terapeuta, nadrljekara, šaptača, gataru i travara. Može se pretpostaviti da ljudi koji koriste nekonvencionalnu medicinu koriste više praksi istovremeno. Vjerovanje u magično razmišljanje može biti jedan od razloga zašto ispitanici koriste homeopatiju. Holly Folk navodi da mnoge prakse alternativne medicine sadrže brojne duhovne i magijske elemente kojih većina potrošača nije svjesna²⁶.

Tabela 3 Korelacijske između varijabli religijske prakse i varijable upotrebe homeopatije

Correlations

		Rel_ext	Homeo_use
Tau b Kendall's coefficient of concordance	Rel_ext	Correlation coefficient	1.000
		Relevance (bilateral)	.417
	Homeo_use	N	92
		Correlation coefficient	.073
		Relevance (bilateral)	.417
		N	85

Izvor: Vlastita studija

Posljednja hipoteza jeste da je manje vjerovatno da će ljudi koji sebe opisuju kao vjernike koristiti homeopatiju. Još jedna hipoteza koja nije pozitivno potvrđena. Jedan od razloga može biti svjesno korištenje homeopatskih praksi od strane većine ispitanih ljudi ili ne povezivanje izvršenih radnji s vjerom, jer ih smatraju neprotivrječnim, te međusobno odvojenima i nezavisnim. Ovo može biti i zbog korelacije između izvedenih praksi i radnji koje su roditelji ispitanika poduzeli.

26 Holly Folk, "Homeopathy and chiropractic in the United States and beyond", in: Dorothea Lüddeckens, Philipp Hetmanczyk, Pamela E. Klassen, Justin B. Stein (Eds.), *The Routledge Handbook of Religion, Medicine, and Health*, (London: Routledge,2021) <https://doi.org/10.4324/9781315207964>.

Tabela 4. Unakrsna tabela koja pokazuje procentualnu distribuciju korisnika homeopatije i upotrebe homeopatskih lijekova od strane roditelja, rođaka ispitanika

		P6. Have any of your parents, relatives used homeopathic medicines?			In total
		No	Yes	No answer	
H o m e o - use	0.00	quantity	5	1	4
	0.00	% in total	5.8%	1.2%	4.7%
	1.00	quantity	5	13	8
	1.00	% in total	5.8%	15.1%	9.3%
Summary	2.00	quantity	6	34	10
	2.00	% in total	7.0%	39.5%	11.6%
		quantity	16	48	22
		% in total	18.6%	55.8%	25.6%
					100.0%

Izvor: Vlastita studija

Sve češće se javlja fenomen sve veće popularnosti nekonvencionalne medicine²⁷. Na to mogu uticati i prakse koje provode roditelji i promocija alternativnih stilova života od strane onih koji su relevantni za istraživanje.

Na Internetu možemo pronaći pojavu novih metoda liječenja, na primjer uspon totalne medicine. Ova metoda liječenja prepostavlja da sve bolesti koje se javljaju u našem tijelu potiču od traume koju su doživjeli naši preci. Nema naučnih dokaza, ali krug pristalica joj svake godine raste.

Došlo je do pozitivne verifikacije hipoteza:

- Velika većina ispitanika je svjesna upotrebe homeopatije.
- Oni koji koriste homeopatiju su uglavnom žene.

Desila se negativna verifikacija hipoteza:

- Ljudi koji svjesno koriste nekonvencionalnu medicinu najvjerovaljnije imaju osnovna naučna znanja.
- Homeopatiju manje koriste osobe koje obavljaju religijske običaje.
- Homeopatiju rjeđe koriste ljudi koji sebe opisuju kao religiozne.

²⁷ Hilary A Tindle , Roger B Davis, Russell S Phillips, David M Eisenberg, "Trends in the use of complementary and alternative medicine by US adults: 1997-2002", *Alternative Therapies in Health and Medicine*, Vol.11,2005, 42-49. PMID: 15712765.

Uprkos malo potvrđenih hipoteza, studija je pružila zanimljive nalaze za analizu. U mnogim pitanjima, odgovaralo se sa „da“ odnosno „ne“. Upotreba Likertove skale stavova mogla je pružiti više materijala za analizu. Vjerujemo da istraživanje putem online upitnika proučavani fenomen nije prikazan u potpunosti. Zanimljive podatke za analizu je moglo pružiti korištenje dubinskih intervjuja sa pitanjima koja istražuju razloge ovog fenomena. Odsustvo korelacije između religijskih praksi i upotrebe homeopatije može biti posljedica činjenice da ljudi koji koriste ne-medicinske tretmane ne traže validaciju svojih postupaka u ispovijedanom aksio-normativnom sistemu. S druge strane, to takođe može ukazivati na to da su homeopatske prakse vrlo slične takozvanom liječenju vjerom i često se zasnivaju na sličnim ritualima²⁸. U kasnijim istraživanjima, željni bismo ispitati koji faktori utiču na popularnost nekonvencionalne medicine. Možda ih ne treba tražiti u religioznim praksama, već u potrebi za akcijom, odnosno za prihvatanjem određenih radnji od strane društva.

Zaključci

Ovaj članak je pružio uvid u fenomen nekonvencionalne medicine, korišteći homeopatiju kao primjer. Uprkos nedostatku potvrde hipoteza, naše istraživanje je pokazalo neke korelacije, odnosno nedostatak istih, između vjerskih praksi i korištenja ne-medicinskih praksi. Rad bi mogao biti polazna tačka za daljnja istraživanja, koja analiziraju fenomen nekonvencionalne medicine. Iako rezultati nisu konačni, vjerujemo da je jedna od važnih indikacija ovog rada korelacija između magijskih praksi, poput upotrebe vidovnjaka, nadriljekara ili bioenergo terapeuta, i primjene homeopatije. Ovo sugerire vjerovanje u iscijeljujuću moć ne-medicinskih aktivnosti. Sama homeopatija se zasniva na pretpostavci o neodvojivoj vezi između uma i tijela, kao i na placebo efektu. Moglo bi biti zanimljivo eksperimentalno istražiti ovaj fenomen, da bi se istraživanjem ilustrovala korelacija između vjerovanja u njihovo dejstvo i dejstvo homeopatskih preparata.

²⁸ David M. Shaw, "Homeopathy is faith healing without religion", *Focus on Alternative and Complementary Therapies*, Vol.19, 2014, 27-29. <https://doi.org/10.1111/fct.12091>.

Reference

- Brown Sabrina, Schuman Donna L., "Suicide in the Time of COVID-19: A Perfect Storm", *The Journal of Rural Health*, Vol. 37(1), 2021, 211-214. <https://doi.org/10.1111/jrh.12458>
- Caldwell Elizabeth Frances, "Quackademia?: Mass-Media Delegitimation of Homeopathy Education", *Science as Culture*, Vol. 26 (3), 2017, 380-407 <https://doi.org/10.1080/09505431.2017.1316253>.
- Cant Sarah, Watts Peter, "Hidden in Plain Sight: Exploring Men's Use of Complementary and Alternative Medicine", *The Journal of Men's Studies*, Vol. 27(1), 2018, 45–65. <https://doi.org/10.1177/1060826518778839>.
- CBOS, „Religijność Polaków i ocena sytuacji Kościoła katolickiego”, Vol. 147, 2018, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_147_18.PDF
- Damasio Antonio, Błąd Kartezjusza: emocje, rozum i ludzki mózg, (Poznań: Rebis, 2002)
- Del Carmen Macías-Cortés Emma, Llanes-González Lidia, Aguilar-Faisal Leopoldo, Asbun-Bojalil Juan, "Individualized Homeopathic Treatment and Fluoxetine for Moderate to Severe Depression in Peri- and Postmenopausal Women (HOMDEP-MENOP Study): A Randomized, Double-Dummy, Double-Blind, Placebo-Controlled Trial", *PLOS ONE*, Vol. 10 (3): e0118440. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0118440>.
- Dobrowolska Beata, Jurek Krzysztof, Pilewska-Kozak Anna B., Pawlikowski Jakub, Drozd Mariola, Koenig Harold, „Validation of the Polish version of the Duke University Religion Index (PolDUREL)”, *Pol Arch Med Wewn.* Vol. 126 (12), 2016, 1005-1008 doi:10.20452/pamw.3721
- Dolińska Barbara, Placebo. Dlaczego działa coś, co nie działa?, (Sopot: Smak Słowa, 2011)
- Duch Władysław „Umysł, świadomość i działania twórcze”, *Kognitywistyka i media w edukacji*, Vol. 1, 2008, 1-25
- Folk Holly, "Homeopathy and chiropractic in the United States and beyond", in: Dorothea Lüdeckens, Philipp Hetmanczyk, Pamela E. Klassen, Justin B. Stein (Eds.), *The Routledge Handbook of Religion, Medicine, and Health*, (London: Routledge, 2021) <https://doi.org/10.4324/9781315207964>.
- Humphrey Nicolas, "Great expectations: the evolutionary psychology of faith healing and the placebo response", in: Lars Backman, Claes von Hofsten (Eds.), *Psychology at the Turn of the Millennium*, Vol. 2, (London: Psychology Press, 2002) <https://doi.org/10.4324/9780203989432>
- Jeon Sae-Rom, Won Kang Jung, Ang Lin, Won Lee Hye, Soo Lee Myeo-

- ng, Kim Tae-Hun, "Complementary and alternative medicine (CAM) interventions for COVID-19: An overview of systematic reviews", *Integr Med Res*, Vol.11(3):100842,2022, doi: 10.1016/j.imr.2022.100842. Epub 2022 Mar 13. PMID: 35308033; PMCID: PMC8918082.
- Muñoz Jose M., "Somatic Markers, Rhetoric, and Post-truth", *Frontiers in Psychology*, Vol. 8 (1273), 2017 . doi: 10.3389/fpsyg.2017.01273.
 - Overskeid Geir, „Can Damasio's Somatic Marker Hypothesis Explain More Than Its Originator Will Admit?”, *Frontiers in Psychology*, Vol. 11, 2021 <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.607310>
 - Paudyal Vibhu, Sun Shusen, Hussain Rabia, Abutaleb Mohammed H., Hedima Eric W., "Complementary and alternative medicines use in COVID-19: A global perspective on practice, policy and research", *Res Social Adm Pharm*, Vol. 18 (3), 2022, 2524-2528. doi: 10.1016/j.sapharm.2021.05.004. Epub 2021 May 13. PMID: 33992585; PMCID: PMC8116135.
 - Pękala-Gawęcka Danuta, „COVID-19, niepewność, lęk i nadzieja. W poszukiwaniu skutecznego leku”, *Lud*, vol. 140, 2020, 185-212.
 - Schlieter Jens, "Buddhist insight meditation (Vipassanā) and Jon Kabat-Zinn's Mindfulness-based Stress Reduction: an example of dedifferentiation of religion and medicine?", *Journal of Contemporary Religion*, Vol. 32(3), 2017, 447-463. <https://doi.org/10.1080/13537903.2017.1362884>
 - Shang Aijing, Huwiler-Müntener Karin, Nartey Linda, Jüni Peter, Dörig Stephan, Jonathan A C Sterne, Pewsner Daniel, Egger Matthias, „Are the clinical effects of homoeopathy placebo effects? Comparative study of placebo-controlled trials of homoeopathy and allopathy”, *Lancet*, Vol. 366 (9487), 2005, 726-32. doi: 10.1016/S0140-6736(05)67177-2. PMID: 16125589.
 - Shaw David M., "Homeopathy is faith healing without religion", *Focus on Alternative and Complementary Therapies*, Vol. 19, 2014, 27-29. <https://doi.org/10.1111/fct.12091>.
 - Skrzypek Michał, „Geneza i ewolucja podstawowych kategorii analitycznych socjologii medycyny”, *Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu*, Vol. 18 (4), 2012, 317-378
 - Slijepcevic Dusanka, "Zygmunt Bauman's contribution to the discourse on a risk society", *СОЦИОЛОШКИ ДИСКУРС*, Vol. 7., 2018, 79-106, DOI:10.7251/SOCEN1713079S.
 - Taylor Scott, "Gendering the holistic milieu: A critical realist analysis of homeopathic work", *Gender, Work and Organisation*, Vol. 17, 2009, 454-474. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2009.00478.x>.

- Tindle Hilary A , Davis Roger B, Phillips Russell S, Eisenberg David M, "Trends in the use of complementary and alternative medicine by US adults: 1997-2002", *Alternative Therapies in Health and Medicine*, Vol.11,2005, 42-49. PMID: 15712765.
- World Health Organization, "WHO global report on traditional and complementary medicine 2019. World Health Organization", 2019, <https://apps.who.int/iris/handle/10665/312342>.
- Yildiz Hakan, Kruegel Christopher, "Detecting social cliques for automated privacy control in online social networks," *IEEE International Conference on Pervasive Computing and Communications Workshops*, 2012, 353-359, doi: 10.1109/PerComW.2012.6197509.

Sadmir Karović¹
Univerzitet u Travniku
Pravni fakultet
Bosna i Hercegovina

Zoran Galić
Državna agencija za istrage i zaštitu
Bosna i Hercegovina

Petar Đukić
Univerzitet u Beogradu
Fakultet bezbednosti
Republika Srbija

Naučna kritika/polemika/osvrt
UDK: 343.85:343.352(497.6)
DOI: 10.7251/SOCSR2323047K
COBISS.RS-ID 138684673
Prihvaćeno: 10.02.2023.

KRIVIČNO-PRAVNI ASPEKTI KORUPCIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt

Predmet ovog rada su krivično-pravni aspekti korupcije u Bosni i Hercegovini, te intencija autora da skrenu pažnju i ukažu na određene pravne i društvene specifičnosti korupcije, kao pravnog i društvenog fenomena koji sa razlogom zavređuje posebnu pažnju naučne, stručne i opšte javnosti. Uvažavajući da ne postoji ni jedna oblast ljudskog djelovanja koja je imuna na korupciju, državna institucionalna reakcija na ovaj kriminalitet mora biti adekvatna i srazmjerno potrebna realnim otkrivačkim i dokaznim potrebama u cilju postizanja adekvatnih rezultata krivičnog pravosuđa. U vezi s naprijed navedenim, posebna pažnja je usmjerenata na problem definisanja i shvatanja korupcije, cijeneći njegovu složenost i nemogućnost usaglašavanja jedne univerzalne i sveobuhvatne definicije ovog pojma. Takođe, u radu su apostrofirani problemi koji se odnose na kompleksnost otkrivanja postojanja ovih krivičnih djela kao i na aspekt utvrđivanja, odnosno dokazivanja koruptivnih krivičnih djela, cijeneći restriktivne zakonske uslove materijalne i procesne prirode.

Ključne riječi: korupcija; kriminalitet; otkrivanje; dokazivanje

¹ Korespondencija: dr Sadmir Karović – vanredni profesor za krivičnopravnu naučnu oblast, Pravni fakultet, Univerzitet u Travniku; zaposlen u Državnoj agenciji za istrage i zaštitu; edukator u JU Centar za edukaciju sudija i tužilaca FBiH, e-mail: karovic.s@hotmail.com; dr Zoran Galić – zamjenik direktora Državne agencije za istrage i zaštitu, e-mail: zoran.galic@sipa.gov.ba; msr Petar Đukić – doktorand na Fakultetu bezbednosti Univerziteta u Beogradu, e-mail: petar.djukic96@yahoo.com

Uvod: Korupcija kao globalni društveni fenomen

Od najstarijeg perioda, tačnije od prvih primitivnih oblika organizovanja, povezivanja ljudi u određene kolektivitete i uspostavljanja određenih pravila i procedura u vezi s ostvarivanjem određenih prava, usluga i interesa, pa sve do danas, korupcija, odnosno koruptivna ponašanja, vjerni su pratioci čovjeka. U tom smislu, ništa značajno se nije promijenilo ni danas na aktuelnoj društvenoj sceni, gdje korupciju prepoznajemo kao pravni i društveni fenomen, izuzev što se koruptivna ponašanja u fenomenološkom smislu mijenjaju i prilagođavaju aktuelnim uslovima i specifičnostima. Fenomen kriminaliteta, kao individualna i društvena pojava ujedno, postaje predmetom interesa i istraživanja početkom 19. vijeka, da bi danas bio u fokusu ne samo kaznenih nauka i politike suzbijanja kažnjivih ponašanja, već gotovo dnevne politike u standardnom značenju te riječi, podjednako na domaćem i međunarodnom planu². Koruptivna ponašanja nisu pošast savremenog doba već korijene ove društveno negativne i veoma destruktivne pojave pronalazimo u dalekoj prošlosti i ona čini sastavni dio destruktivne strane ljudske istorije. U tom kontekstu, paralelno sa uspostavljanjem i utvrđivanjem određenih pravila i procedura za ostvarivanje određenih interesa, odnosno prava ljudi u određenoj lokalnoj zajednici, prepoznajemo i određene pokušaje i namjere pribavljanja određenih prava i ostvarivanja određenih interesa na nedozvoljen način. U svakoj društvenoj zajednici pojedini njeni članovi su željeli da potkupljivanjem ostvare neku imovinsku ili drugu korist³. U različitim periodima ljudske istorije, korupcija se u fenomenološkom smislu ispoljavala, veoma jednostavno i brzo prilagođavala aktuelnim političkim, ekonomskim, društvenim, demografskim, kulturološkim i drugim uslovima i specifičnostima sa potpuno istim ciljem. Izvršiocri krivičnih djela su u svakoj istorijskoj etapi razvoja društva pokušavali da pronađu najprikladnije načine odnosno određene modalitete izvršenja krivičnih djela pokušavajući da „nadmudre“ organe krivičnog progona⁴.

U vezi s prisustvom korupcije, neophodno je naglasiti da ni jedno, društvo, niti država nisu imuni na određene oblike korupcije, odnosno koruptivnih ponašanja. Krivično pravo ima za sada najznačajnije i nezamjenjivo mjesto u politici suzbijanja kriminaliteta, ali njegova uloga nije rješavajuća,

2 Željko Horvatić, Davor Derenčinović, Leo Cvitanović, *Kazneno pravo*, Opći dio 1, Kazneno pravo i kazneni zakon, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 2016. str. 39.

3 Filip Mirić, *Korupcija kao pravni i društveni fenomen*, Naučna konferencija: Finansijski kriminalitet i korupcija, 18-19. Oktobar, 2019, Vršac, Institut za uporedno pravo, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2019. str. 135.

4 Sadmir Karović, *Krivičnopravno suzbijanje organizovanog kriminaliteta kao pravnog i društvenog realiteta*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 55, broj 4, Split, 2018. str. 836.

već relativna i ograničavajuća⁵. Korupciju prepoznajemo kao društveno negativnu i destruktivnu pojavu i u pravno uređenim i ekonomski razvijenim državama, što znači da ovaj fenomen nije isključivo prisutan u siromašnim, nerazvijenim ili neuređenim sistemima, odnosno državama. Dakle, i pravno uređene i ekonomski razvijene, odnosno bogate države, pred sobom imaju brojne izazove na planu efikasne i energične borbe protiv korupcije, odnosno različitih oblika koruptivnih ponašanja. Pored toga, nešto što se smatra korupcijom u jednoj zajednici, ne mora da predstavlja koruptivno ponašanje u drugoj. Na primjer, u mnogim zemljama (SAD, Indija itd.) građanin može brže dobiti pasoš ako plati taksu. Iako se ovaj čin ne smatra korupcijom u ovim zemljama, to bi se smatralo korupcijom u drugim zemljama, u kojima takva odredba u zakonu ne postoji⁶. Takođe, postoji saglasnost da ni jedna oblast ljudskog djelovanja nije imuna na razne oblike korupcije, samo se postavlja ključno pitanje njene veće ili manje prisutnosti u određenim oblastima (javna uprava, zdravstvo, obrazovanje, privreda, industrija, javne nabavke, ekonomsko-poslovni procesi i dr.). Da bi korupcija postojala, moraju koegzistirati tri elementa. Prvo, neko mora imati diskrecionu moć. Šire definisano, ovo (diskreccionalno) ovlašćenje bi uključivalo ovlašćenje za kreiranje propisa, kao i za njihovo sprovođenje. Drugo, u vezi diskrecione moci, mora postojati ekonomска renta. Štavise, rente moraju biti takve da određena grupa, koja ima diskrecionu moć, ima i nekakav računovodstveni profit. Treće, pravni/pravosudni sistem mora ponuditi dovoljno nisku vjerovatnoću otkrivanja i/ili kazne za koruptivno postupanje⁷.

Treba reći da je veoma bitno kako neka društvena zajednica pristupa mjerenu korupcije. Mnogi autori, u svojim radovima, zagovaraju ekonomski model. Posljednjih godina došlo je do dramatičnog porasta mikro-empirijskih istraživanja o korupciji u zemljama u razvoju. Niz radova je pokazao kako se osnovni ekonomski koncepti mogu primijeniti na korupciju. Istraživači su identificirali nekoliko inovativnih načina mjerjenja korupcije, a ekomska teorija nam nudi značajne smjernice o tome kako da kreiramo antikorupcijske politike⁸.

5 Zoran Stojanović, *Politika suzbijanja kriminaliteta*, Pravi fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2016. str. 42

6 Abhijit Banerjee, Sendhil Mullainathan, Rema Hanna, *Corruption*, National Bureau of Economic Research, Cambridge, 2012. str. 6.

7 Arvind K. Jain, *Corruption: A review*, Journal of Economic Surveys, Volume 15, Issue 1, John Wiley & Sons, Ltd, 2008, str. 77

8 Olken A. Benjamin, Rohini Pande, *Corruption in developing countries*, Annu. Rev. Econ., 2012, 4.1: str. 506-507.

Međutim, i pored svih napora i nastojanja savremenog čovjeka, odnosno međunarodne zajednice na globalnom nivou koja je prepoznala korupciju kao međunarodni ili globalni fenomen, evidentna je njena prisutnost u svim oblastima ljudskog djelovanja sa veoma izraženim destruktivnim posljedicama, koje suksesivno razaraju društvo i državu. U viktimološkom smislu, posljedice korupcije neposredno ili posredno se odnose na sve slojeve i kategorije društva (penzioneri, studenti, radnici, djeca/maloljetnici i dr.). Izuzetno je širok katalog aktivnosti gdje korupcija prepoznaje pogodno tlo (npr. postupak zapošljavanja, javne nabavke/tenderi, ostvarivanje zdravstvenih usluga, razne administrativne usluge u javnoj upravi i dr.), a to zavisi, prije svega, od određenih specifičnosti, uslova i faktora na određenom geografskom prostoru i lokalnoj društvenoj zajednici. Praktično je nemoguće kvantifikovati, odnosno sveobuhvatno i svestrano obuhvatiti sve štetne posljedice, destruktivno dejstvo i efekte korupcije, kako na lokalnom, tako i na nacionalnom i međunarodnom/globalnom nivou. Ono što posebno zabrinjava, kada je u pitanju ovaj fenomen, jeste činjenica da se koruptivna ponašanja, po svojoj prirodi i drugim specifičnostima, neposredno odnose i povezuju sa licima kojima su povjerena javna ovlaštenja u organima, subjektima i agencijama za sprovođenje zakona.

Problem definisanja korupcije

U svakodnevnom životu, u uobičajenoj komunikaciji, se susrećemo sa pojmom korupcije, koji se upotrebljava u različitim kontekstima, a najčešće kada su u pitanju različiti oblici zloupotrebe koji se odnose na sticanje određenog prava, odnosno koristi na nezakonit način. Pojam korupcija potiče od latinske riječi “corrumpere”, što znači pokvariti, iskvariti, moralno pokvariti, podmititi, potkupiti nekoga novcem ili drugim materijalnim dobrima⁹. Jedan od najvažnijih međunarodno-pravnih dokumenata, koji se odnosi na efikasnu borbu i preventiju korupcije, jeste Građansko-pravna konvencija o korupciji vijeća Evrope, čija je potpisnica i Bosna i Hercegovina, a koja korupciju definiše kao zahtijevanje, nuđenje, davanje ili prihvatanje, direktno ili indirektno, mita ili bilo koje druge nezakonite koristi ili mogućnosti sticanja takve koristi, koja remeti pravilno izvršavanje neke dužnosti ili ponašanja koje se zahtijeva od primatelja mita, nezakonite koristi ili mogućnosti sticanja takve koristi.¹⁰ Takođe, prilikom definisanja pojma korupcije, osvrnućemo se na i definiciju Svjetske banke, prema kojoj je korupcija zloupotreba javne funkcije radi ostvarivanja privatne/lične koristi.¹¹

9 Bogoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1962. str. 809.

10 Građanskopravna konvencija o korupciji, („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, 36/01)

11 The World Bank Group, “Helping Countries Combat Corruption: The Role of the

U tom smislu, radi se o katalogu različitih ilegalnih aktivnosti koje obuhvataju davanje, odnosno primanje mita ili na određen način obuhvataju koruptivna ponašanja, kako bi se ostvarilo određeno pravo, stekla određena korist, ostvario neki lični interes ili stekla neka druga korist. U širem smislu, svaka zloupotreba od strane lica kojima su povjerena javna ovlaštenja u različitim organima, subjektima ili agencijama za sprovođenje zakona se neposredno ili posredno povezuje sa korupcijom, odnosno koruptivnim aktivnostima. Raspšrostrjenost i fenomenološka raznovrsnost oblika ispoljavanja korupcije u svim oblastima ljudskog djelovanja znatno otežavaju sveobuhvatno i svestrano određivanje i definisanje pojma korupcije.

Drugi problem u vezi s definisanjem pojma korupcije se odnosi na multidisciplinarnost korupcije kao pravnog i društvenog fenomena, s obzirom da svaka nauka iz svog naučnog ugla posmatranja i predmeta istraživanja parcijalno definiše pojam korupcije. Iz navedenog proizilazi da svaka nauka nastoji da ponudi određenu parcijalnu definiciju koja obuhvata samo određen aspekt, odnosno segment ove pojave koja nije sveobuhvatna i svestrana (npr. sociolozi daju sociološke definicije, ekomska nauka obuhvata ekonomski aspekt ove pojave, pravne definicije obuhvataju pravni, odnosno zakonski aspekt itd.).

Treći problem u vezi s definisanjem pojma korupcije odnosi se na različito shvatanje i pojmovno definisanje, cijeneći da se pravna definicija zasniva na pravnom određenju krivičnih djela korupcije, dok ostale društvene nauke šire određuju ovaj pojam. Korupcija, po svojoj prirodi, destruktivnim posljedicama i drugim specifičnostima, prevazilazi pojedina korupcijska krivična djela. U etiološkom, odnosno uzročnom kontekstu, veoma je bitan ukupan društveni ambijent koji je uslovljen raznim političkim, ekonomskim, demografskim, kulturološkim i drugim uslovima i specifičnostima. Nažalost, korupcija se u krivično-pravnom smislu od strane subjekata, organa i agencija za sprovođenja zakona uglavnom posmatra i tretira kroz prizmu posljedice koja se manifestuje kroz postojanje određenog krivičnog djela, dok se uglavnom neopravданo zanemaruju uzroci koji su pogodovali nastanku korupcije kao pravnog i društvenog fenomena.

Cetvrti problem u vezi s definisanjem ovog pojma obuhvata nemogućnost taksativnog određenja i sistematizovanja svih ilegalnih aktivnosti, odnosno fenomenoloških oblika ispoljavanja korupcije. Analizom zakonskog teksta primjećujemo da je zakonodavac propisao radnje izvršenja u objektivnom smislu što je sasvim opravdano i svrshishodno, ali nije taksativno odre-

World Bank”, <http://www1.worldbank.org/publicsector/anticorrupt/corruptn/cor02.htm#define>; pristupljeno 19.08.2022.

dio katalog fenomenoloških oblika ispoljavanja. S druge strane, osrvtom na praktična iskustva, sudska praksa obiluje raznim fenomenološkim oblicima koruptivnih ponašanja koje je nemoguće ili veoma teško sistematizovati na jednom mjestu, cijeneći da je svako koruptivno krivično djelo po svojoj prirodi, načinu operacionalizacije i drugim krivično-pravnim odrednicama na određen način specifično i posebno.

Iz prethodno navedenih razloga, evidentno je da ne postoji jedna jedinstvena i univerzalna definicija korupcije, koja bi po svojoj prirodi i sadržaju obuhvatala sve aspekte ovog fenomena. Parcijalne naučne definicije ne mogu dati potpun, sveobuhvatan i svestran odgovor na pitanje šta se pod pojmom korupcije podrazumijeva, odnosno šta ovaj pojam obuhvata. Upravo zbog nepostojanja univerzalne definicije ovog pojma, nailazimo i na određene probleme koji se odnose na različito i neujednačeno shvatanje i tumačenje korupcije. Međutim, kada je u pitanju krivično-pravno suprotstavljanje različitim fenomenološkim oblicima korupcije, neophodno je korupciju posmatrati kroz prizmu zakonskog opisa krivičnih djela korupcije, s obzirom da je zakonodavac propisao katalog krivičnih djela korupcije i njihova objektivno - subjektivna obilježja. Svako krivično djelo korupcije, kao autonomno i samostalno krivično djelo, ima propisana obilježja bića krivičnog djela. U objektivnom smislu, to je određena radnja izvršenja dok subjektivna komponenta obuhvata specifičan psihički odnos izvršioca u odnosu na konkretno krivično djelo (oblik vinosti). Dakle, kada je u pitanju krivično - pravno, odnosno zakonsko određenje krivičnih djela korupcije, zakonodavac je restriktivno propisao određene uslove koje je neophodno zadovoljiti, kako bi se određena ilegalna aktivnost pravno formulisala i shvatala kao krivično djelo korupcije.

Shodno navedenom, proizilazi da šire ili ekstenzivno shvatanje i tumačenje pojma korupcije, izvan zakonskog opisa krivičnih djela korupcije nije pravno prihvatljivo, s obzirom da se u opštoj javnosti sve vrste i oblici zloupotrebe uglavnom generalizuju i povezuju sa korupcijom. Međutim, pored zakonskog, odnosno pravnog određenja korupcije ne smijemo ni u kojem slučaju zanemariti ili ignorisati širi društveni kontekst i ambijent kao etiološki, odnosno uzročni faktor koji neposredno ili posredno pogoduje nastanku koruptivnih ponašanja. Dakle, kriminalitet generalno a samim tim i različiti oblici koruptivnih ponašanja, odnosno krivična djela korupcije su prije svega društveni fenomen i socijalni proces¹². Slijedom navedenog, neophodno je korupciju posmatrati kroz prizmu njene multidisciplinarnosti s obzirom da

12 John Warburton, *Corruption as a Social Process: From Dyads to Networks*, U: Peter Lar-mour, Nick Wolanin, *Corruption and anti-corruption*. ANU Press, 2013.

se na takav način može obezbijediti adekvatno, svestrano i sveobuhvatno sagledavanje svih aspekata ove društvene pojave. Sada ćemo dati kraći osvrt na krivično-pravne aspekte korupcije u BiH.

Krivična djela korupcije ili korupcijska krivična djela – krivično-pravni (materijalni) aspekt

Analizom zakonskog teksta krivičnih zakona u Bosni i Hercegovini na svim nivoima, ne možemo primijetiti jednu adekvatnu krivično-pravnu definiciju pojma korupcije koja bi olakšala pojmovno shvatanje i određenje ovog pojma. Kvalifikovanje nekih postupaka kao koruptivnih i njihova eventualna moralna osuda od strane javnog mnjenja variraju od zemlje do zemlje i ne podrazumijevaju obavezno da je riječ o krivičnim djelima predviđenim nacionalnim krivičnim zakonom¹³. Generalizacija i svrstavanje određenih oblika zloupotrebe ili kršenja zakona od strane pojedinaca po automatizmu u korupciju, po prirodi stvari, nije prihvatljivo. U tom slučaju bi se svaki oblik zloupotrebe olako i bez odredene selekcije zasnovane na određenim parametrima, odnosno standardima, praktično svrstavao i nazivao korupcijom.

Shodno naprijed navedenom, posebnu pažnju u ovom radu ćemo posvetiti krivičnim djelima korupcije ili korupcijskim djelima, kako bismo mogli pravilno shvatiti pravno, odnosno zakonsko određenje korupcije. Kao što je već navedeno, krivična djela korupcije, kao autonomna i samostalna krivična djela, imaju svoja objektivno - subjektivna obilježja. Međutim, da bi se određene ilegalne aktivnosti pravno formulisale i kvalifikovale kao krivično djelo korupcije, neophodno je da u objektivnom i subjektivnom smislu zadovoljavaju restriktivne zakonske uslove koje je zakonodavac propisao. Zakonodavac u Bosni i Hercegovini nije izričito propisao taksativno katalog krivičnih djela korupcije, zbog čega u naučnoj i stručnoj javnosti imamo prisutna različita mišljenja o tome koja se to krivična djela svrstavaju u koruptivna krivična djela. Upravo zbog toga nemamo jednu adekvatnu, sveobuhvatnu i svestranu krivično-pravnu definiciju pojma korupcije. U krivično-pravnom smislu, korupcija je inkriminisana kroz različite pojavnje oblike i vidove ispoljavanja zloupotrebe službenog položaja i javnih ovlaštenja, s obzirom da korupcija, kao fenomen, nije zakonski jasno i precizno definisana¹⁴.

13 Zoran Stojanović, Dragana Kolarić, *Krivičnopravno suzbijanje organizovanog kriminaliteta, terorizma i korupcije*. Pravni fakultet u Beogradu, 2020. str. 208

14 Sadmir Karović, *Krivičnopravni (materijalni) i krivičnoprocесни aspekti koruptivnih krivičnih djela*, Zbornik radova Fakultet pravnih nauka, Sveučilište/Univerzitet „Vitez“, Vitez, broj 5, 2013. str. 456.

U užem smislu, krivična djela korupcije obuhvataju primanje poklona i drugih oblika koristi i davanje poklona i drugih oblika koristi kao i nova krivična djela korupcije - primanje nagrade ili drugog oblika koristi za trgovinu uticajem i davanje nagrade ili drugog oblika koristi za trgovinu uticajem, ali pored navedenih krivičnih djela u katalog krivičnih djela korupcije ubrajamо i druga određena krivična djela koja su propisana i sistematizovana u glavi XIX – Krivična djela korupcije i krivična djela protiv službene i druge odgovorne dužnosti.¹⁵ Međutim, s obzirom na kompleksnu ustavno-pravnu strukturu države Bosne i Hercegovine, materijalno krivično zakonodavstvo, pored državnog nivoa i na entetskome nivou (Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska) i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, sadrži zakonske odredbe koje obuhvataju krivična djela korupcije, odnosno krivična djela protiv službene i druge odgovorne dužnosti. Prema tome, opšti objekt krivično-pravne zaštite kod krivičnih djela iz ove glave je pravilno i zakonito vršenje službenih dužnosti i drugih odgovarajućih dužnosti koje se vrše u okviru povjerenih javnih ovlaštenja¹⁶. Kada je u pitanju utvrđivanje kataloga korupcijskih krivičnih djela, Visoko sudska i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine je, na sjednici održanoj 13.05.2015. godine, usvojilo Listu koruptivnih krivičnih djela iz svih krivičnih zakona u Bosni i Hercegovine i to kako slijedi: povreda slobode opredjeljenja birača (ukoliko je krivično djelo izvršeno radnjom „podmićivanja“); odavanje tajnih podataka; trgovina ljudima (ukoliko je krivično djelo službeno lice učinilo davanjem ili primanjem isplata ili drugih koristi ili radnjom izdavanja putne ili lične isprave u svrhu omogućavanja trgovine licima); krijumčarenje ljudi (ukoliko je krivično djelo učinjeno zloupotrebom službenog položaja); primanje dara i drugih oblika koristi; davanje dara i drugih oblika koristi; protizakonito posredovanje; zloupotreba položaja ili ovlaštenja (ukoliko je izvršenjem krivičnog djela pribavljen korist); pronevjera u službi; prevara u službi; posluga u službi i kršenje zakona od strane sudije.

Međutim, ispoljavanje koruptivnih ponašanja, u fenomenološkom smislu, po prirodi stvari inkorporira širok katalog ili listu radnji izvršenja, koje su usmjерene na sticanje određene koristi, dobiti, ostvarivanja određenog prava i dr. Fenomenološki oblici ispoljavanja koruptivnih ponašanja se praktično prilagođavaju konkretnim uslovima i okolnostima koje determinišu način operacionalizacije kriminalnih aktivnosti.

15 Detaljnije vidjeti članove 217-229. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine

16 Zvonimir Tomić, *Krivično pravo II*, Posebni dio, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, 2007. str. 379.

Krivično-procesni aspekt - otkrivanje i dokazivanje krivičnih djela korupcije

Krivični postupak u Bosni i Hercegovini je veoma kompleksan postupak, koji se po prirodi stvari odnosi na postojanje određene krivične stvari u nepravom i pravom smislu, kao glavne stvari (predmeta), a sadržajno obuhvata širok katalog procesnih aktivnosti pravno normiranih od strane zakonodavca na planu rasvjjetljavanja i rješenja krivične stvari i donošenja ispravne i zakonite odluke suda kojom se konkretna krivična stvar rješava. Usvajanjem i stupanjem na snagu zakona o krivičnom postupku na sva četiri nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini (državni nivo - Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, entitetski nivo - Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine, Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske i Zakon o krivičnom postupku Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine), i cijeneći kompleksnu ustavno-pravnu strukturu države, reformisano krivično-procesno zakonodavstvo Bosne i Hercegovine iz 2003. godine predstavlja novu ili savremenu epohu razvoja krivičnog procesnog prava u Bosni i Hercegovini¹⁷. S obzirom na pravnu prirodu i druge specifičnosti, krivični postupak u Bosni i Hercegovini sastoji se od četiri faze i to: 1. istraga, 2. postupak optuživanja 3. glavni pretres/rasprava i 4. podnošenje pravnih lijekova¹⁸. Slijedom navedenog, istraga i postupak optuživanja čine sastavni dio prethodnog postupka, dok glavni pretres/rasprava i podnošenje pravnih lijekova čine sastavni dio glavnog postupka.

Otkrivanje postojanja krivičnih djela korupcije

Inicijalna aktivnost za pokretanje i sprovođenje istrage predstavlja otkrivačka djelatnost, odnosno otkrivanje postojanja koruptivnih krivičnih djela. U tom smislu, otkrivanje postojanja krivičnih djela korupcije predstavlja inicijalnu aktivnost potrebnu za zadovoljenje dokaznog standarda osnova sumnje da je izvršeno određeno krivično djelo koje je neophodno zadovoljiti u cilju pokretanja i sprovođenja krivične istrage. Sistemsko traganje za osnovama sumnje je trajni zadatak ovlašćenih službenih lica¹⁹. Teorijski promatrano, kada su

17 Sadmir Karović, Marina M. Simović, *Rasvjjetljavanje i rješenje krivične stvari u krivičnom postupku Bosne i Hercegovine - raskol između normativnog i stvarnog*, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, Godina 10, Broj 10, Panevropski univerzitet „Aperion“, Banja Luka, 2010. str. 210.

18 Haris Halilović, *Krivično procesno pravo, Knjiga prva: Uvod i temeljni pojmovi*. Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu, 2019. str. 30.

19 Miodrag M. Simović, Vladimir M. Simović, Mladenka Govedarica, *Krivično procesno pravo II (Krivično procesno pravo – posebni dio)*, Peto izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni

u pitanju krivična djela korupcije, otkrivačka djelatnost i nije na prvi pogled kompleksna i zahtjevna aktivnost ali, s druge strane, praktična iskustva, koja se prvenstveno odnose i zasnivaju na oficijelnim rezultatima u kontekstu efikasnosti krivičnog pravosuđa, ukazuju na brojne probleme, dileme i izazove otkrivačke prirode.

S obzirom na prirodu, način operacionalizacije inkriminirajućih aktivnosti, dvosmjerni/dvostruki interes involviranih lica u zonu postojanja krivice, kao i druge specifičnosti navedenih krivičnih djela, otkrivanje postojanja ovih krivičnih djela je nesumnjivo kompleksno i zahtjevno. Naime, krivična djela korupcije, u fenomenološkom smislu, inkorporiraju postojanje tzv. koruptivnog dogovora, odnosno sporazuma između lica dvije zainteresovane strane koje su involvirane u praktičnu operacionalizaciju kriminalnih aktivnosti. Lice koje ima namjeru da ostvari određeno pravo, interes, uslugu i slično, po prirodi stvari je uključeno u nezakonite aktivnosti, što uključuje postojanje krivice, tako da ne postoji interes od strane tog lica da učini dostupnim određena inicijalna saznanja, odnosno podatke i informacije o postojanju određenog krivičnog djela. S druge strane, lica kojima su povjerena javna ovlaštenja u vezi s sprovođenjem zakona, a koja su najneposrednije involvirana u izvršenje određenog krivičnog djela iz kataloga koruptivnih krivičnih djela na određen način, odnosno uslovno nemaju bojazan da će ga lice kojem su na nezakonit način omogućili sticanje određenog prava, koristi i slično, prijaviti organima, subjektima, odnosno agencijama za sprovođenje zakona (policija, tužilaštvo i dr.).

Takođe, drugi problem koji se odnosi na otkrivačku djelatnost, odnosno otkrivanje postojanja koruptivnih krivičnih djela odnosi se na samu prirodu ovih krivičnih djela, cijeneći da posljedice izvršenja ovih krivičnih djela nisu tako jasno prepoznatljive, evidentne i uočljive za razliku od nekih drugih krivičnih djela, npr. imovinska krivična djela, krvni delikti i slično, gdje su posljedice najčešće veoma uočljive i prepoznatljive nakon samog čina izvršenja krivičnog djela (npr. razbojništvo, razbojnička krađa, teška krađa ili krvni delikti, leš, tragovi krvи nakon izvršenog krivičnog djela ubistvo). Korumpirana lica, iz sistema političke vlasti, svojim amoralnim i protiv-zakonitim aktivnostima nanose ogromnu štetu matičnoj državi koja se otkriva uglavnom sa velikim zašnjnjem²⁰. Cijeneći naprijed navedeno, neophodno je unaprijediti postoje-

fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, 2021. str. 21.

20 Duško Vejnović, Petar Đukić, Boris Trivanović, *Mapa puta: Poglavlje 24, Pravda sloboda, bezbjednost*, Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomска, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Forum nevladinih organizacija, Banja Luka, 2022. str. 32.

ću instruktivno - kontrolnu djelatnost, u cilju blagovremenog prepoznavanja, otkrivanja i identifikacije rizičnih ponašanja.

Pored naprijed navedenog, treći problem koji se odnosi na otkrivanje postojanja koruptivnih krivičnih djela se ispoljava u povezanosti ovih krivičnih djela sa specifičnim oblicima organizovanog kriminaliteta (krivična djela iz oblasti zloupotrebe opojnih droga, trgovine ljudima i dr.), gdje se korupcija, u najširem smislu riječi (obuhvatajući veoma širok spektar inkriminirajućih aktivnosti), praktično koristi kao pogodno sredstvo - metod za operacionalizaciju kriminalnih ciljeva (npr. da bi se pribavili određeni dokumenti).

Konačno, otkrivanje koruptivnih krivičnih djela zavisi i od percepcije pri-padnika neke društvene zajednice o korupciji. Naime, korupcija i percepcija korupcije mogu se smatrati kulturnim fenomenima jer zavise od toga kako društvo razumije pravne norme i šta predstavlja devijaciju, anomaliju u društvu. Zaista, to ne zavisi samo od društva, već i od ličnih vrijednosti i moralnih sukoba²¹. Koliki god bio broj osoba u nekom društvu koji nikad ne bi učestvovao u korupciji (zbog ličnih moralnih stavova), broj onih koji ne bi prijavili korupciju je veći. Dakle, visina tamne brojke koruptivnih djela zavisi, dobroim dijelom, od spremnosti građana da prijave korupciju, odnosno od njihove percepcije prema korupciji, a percepcija korupcije je, prije svega, socijalni fomen.

Dokazivanje krivičnih djela korupcije - izazovi, problemi, dileme

Jedno od ključnih pitanja procesne prirode predstavlja zakonito prikupljanje, odnosno obezbjeđenje zakonitih dokaza koji se odnose na postojanje obilježja bića konkretnog krivičnog djela i krivice izvršioca. S obzirom na restriktivne zakonske uslove materijalne prirode, za pokretanje i sproveđenje istrage neophodno je zadovoljiti dokazni standard koji se ispoljava u postojanju osnova sumnje da je izvršeno određeno krivično djelo. U fazi istrage se prikupljaju dokazi, primjenjuju određene krivično-procesne radnje, tačnije opšte radnje dokazivanja i posebne istražne radnje, kada su zadovoljeni zakonom propisani uslovi za njihovu primjenu.

U pravilu, ovlaštena službena lica policije, pod rukovodnom i nadzornom ulogom nadležnog, odnosno postupajućeg tužioca preduzimaju naprijed navedene istražno-dokazne aktivnosti. Nakon sprovedene istrage, tj. kada su iscrpljene sve istražno-dokazne mogućnosti u vezi s prikupljanjem i obezbjeđenjem potrebnih dokaza, i ukoliko je zadovoljen dokazni standard osnovana

²¹ Natalia, Meglar, Máximo Rossi, Tom W. Smith, *The perception of corruption*. International Journal of Public Opinion Research, 2010, 22.1: 120-131.

sumnja, nadležni tužilac podiže optužnicu i istu dostavlja sudiji za prethodno saslušanje. Iz navedenog proizilazi da prvenstveno od rezultata istrage zavisi da li je zadovoljen materijalno-pravni uslov za podizanje optužnice, a to je postojanje osnovane sumnje da je izvršeno određeno krivično djelo od strane poznatog lica. Međutim, kada je u pitanju kvalitativna komponenta optužnice primjećujemo određene probleme. Neadekvatna procjena i nepravilno donošenje odluke o podizanju optužnice od strane tužioca, u slučajevima kada za to nisu zadovoljeni restriktivni zakonski uslovi – dovodi u pitanje stvarnu iskanzanu opredijeljenost na planu efikasne i energične borbe protiv kriminaliteta²². Ukoliko pak s druge strane, i pored sve energije i znanja koje je uložilo tužilaštvo u dokazivanju potvrđene optužnice, optužnica rezultuje donošenjem oslobođajuće presude, tužiocu nerijetko bivaju izloženi kritici da su loše vodili predmet pred sudom, da treba da odgovaraju za štetu i troškove koji su njom prouzrokovani, da su sami doprinijeli da optužnica ne uspije jer nisu sačinili adekvatan činjenični opis, iako je ranije prošao sudsku kontrolu, te se izvlače neutemeljeni zaključci o nesavjesnom i nezakonitom postupanju tužioca²³. Tačkođe, jedan od ključnih problema procesne, odnosno dokazne prirode kada je u pitanju utvrđivanje postojanja tj. dokazivanja ovih krivičnih djela jeste pravilno i zakonito utvrđivanje postojanja subjektivne komponente kod izvršioca, odnosno postojanje umišljaja.

Analizom sudske prakse, primjećujemo evidentan problem različitog tumačenja, shvatanja i primjene dokaznih standarda u odnosu na konkretna koruptivna krivična djela, prije svega između tužilaštva i suda. Navedena neusaglašenost standarda dokazivanja po prirodi stvari ima izuzetno negativno dejstvo na efikasno vođenje i okončanje krivičnog postupka kao i na postizanje adekvatnih rezultata (oslobađajuće presude i dr.). Dokazni postupak kao centralni stadij glavnog pretresa, predstavlja spor ili „dvoboj“ suprotstavljenih stranki, koje nastoje na uvjere sud u njihovu ispravnost i zakonitost, kada je u pitanju rasvjetljavanje i rješenje krivične stvari i donošenje ispravne i zakonite odluke od strane suda.

22 Sadmir Karović, Marina M. Simović, *Pravna priroda, kvalitet i efekti optužnice u krivičnom postupku BiH- (ne)efikasnost krivičnog gonjenja*, Izbor sudske prakse, br.5-6, JP Glosarijum Beograd, 2022. str. 68.

23 Sabina Sarajlija, *Izazovi u procesuiranju predmeta organizovanog, privrednog kriminala i korupcije visokog nivoa*, Pravo i pravda, Godina XX, Broj 1, Udruženje sudija/sudaca u Federaciji Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2022. str. 398.

Zaključak

Nije sporno da je korupcija vjerni pratilac čovjeka kroz istoriju ljudskog razvoja. Intencija zakonodovca u svim reformskim procesima primarno se odnosila na blagovremeno, efikasno i zakonito otkrivanje i dokazivanje krivičnih djela korupcije od strane nadležnih organa, subjekata i agencija za sprovođenje zakona. Međutim, i danas ne postoji jedna opšta, univerzalna i sveobuhvatna definicija korupcije s obzirom na njenu multidimenzionalnost i multidisciplinarnost i multifaktorijalnost. Postoje brojne parcijalne definicije koje, u zavisnosti od predmeta istraživanja pojedine nauke, inkorporiraju određen aspekt ili segment ovog društvenog fenomena. Navedene parcijalne definicije ne mogu sadržajno i strukturalno obuhvatiti sve aspekte ovog fenomena, te su kao takve ograničene. Korupcija je društveni problem koji je svojstven ne samo manje razvijenim državama već je ovaj fenomen prisutan i u ekonomski razvijenim, bogatim i pravno uređenim sistemima. Takođe, ne postoji ni jedna oblast ljudske egzistencije koja je imuna na koruptivna ponašanja.

U ovom radu, posebna pažnja je usmjerena na aspekt otkrivanja i utvrđivanja, odnosno dokazivanja postojanja krivičnih djela korupcije, cijeneći restriktivne zakonske uslove, sa jasno izraženom intencijom autora da ukaže na kompleksnost sprovođenja krivično-procesnih aktivnosti na planu rješavanja krivično-procesnog zadatka u krivičnom postupku, a to je rasvjetljavanje i rješenje konkretne krivične stvari, te donošenje ispravne i zakonite odluke suda. Opšta javnost je sa razlogom nezadovoljna rezultatima krivičnog pravosuđa, kada je u pitanju procesuiranje korupcije visokog nivoa, cijeneći da korupcija sukcesivno razara društvo, odnosno državu. Posebno je zabrinjavajuća činjenica da u Bosni i Hercegovini nemamo zabilježene tzv. „kapitalne“ slučajeve korupcije u smislu procesuiranja izvršilaca i donošenja osuđujuće presude i izricanja adekvatne krivično-pravne sankcije. Međutim, pored institucionalne reakcije na kriminalitet, odnosno koruptivna krivična djela, neophodno je u preventivni proces uključiti i sve druge vanpravne mogućnosti, kapacitete i resurse, posebno u dijelu koji se odnosi na prijavljivanje krivičnih djela. Korupcija kao društveni fenomen se ne može iskorijeniti ali je intencija zakonodavca ali i države, odnosno društva da se njeno prisustvo smanji na najmanju moguću mjeru. Međunarodni nezavisni izvori ali i brojna naučna i stručna istraživanja na nacionalnom nivou ukazuju na alarmantno stanje kada je u pitanju prisustvo korupcije u Bosni i Hercegovini što obavezuje nadležne organe, subjekte i agencije za sprovođenje zakona uključujući cjelokupno nacionalno krivično pravosuđe da sve raspoložive resurse i kapacitete usmjere na suzbijanje korupcije.

Reference

- Banerjee, Abhijit, Mullainathan, Sendhil, Hanna, Rema. *Corruption*, National Bureau of Economic Research, Cambridge, 2012.
- Benjamin A. Olken, Pande, Rohini. *Corruption in developing countries*, Annu. Rev. Econ., 2012, 4.1: 479-509.
- Halilović, Haris, *Krivično procesno pravo, Knjiga prva: Uvod i temeljni pojmovi*. Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu, 2019.
- Horvatić, Željko, Derenčinović, Davor, Cvitanović, Leo, *Kazneno pravo*, Opći dio 1, Kazneno pravo i kazneni zakon, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 2016.
- Jain, Arvind K. Corruption: A review, *Journal of Economic Surveys*, Volume 15, Issue 1, John Wiley & Sons, Ltd, 2008, p. 71-121.
- Karović, Sadmir, *Krivičnopravni (materijalni) i krivičnoprocesni aspekti koruptivnih krivičnih djela*, Zbornik radova Fakultet pravnih nauka, Sveučilište/Univerzitet „Vitez“, Vitez, broj 5, 2013.
- Karović, Sadmir, *Krivičnopravno suzbijanje organizovanog kriminalita kao pravnog i društvenog realiteta*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 55, broj 4, Split, 2018.
- Karović, Sadmir, Simović, Marina M. *Pravna priroda, kvalitet i efekti optužnice u krivičnom postupku BiH- (ne)efikasnost krivičnog gonjenja*, Izbor sudske prakse, br.5-6, JP Glosarijum Beograd, 2022.
- Karović, Sadmir, Simović, Marina M. *Rasvjetljavanje i rješenje krivične stvari u krivičnom postupku Bosne i Hercegovine - raskol između normativnog i stvarnog*, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, Godina 10, Broj 10, Panevropski univerzitet „Aperion“, Banja Luka, 2010.
- Klaić, Bogoljub, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1962.
- Meglar, Natalia, Rossi, Máximo, Smith, Tom W. *The perception of corruption*. International Journal of Public Opinion Research, 2010, 22.1: 120-131.
- Mirić, Filip, *Korupcija kao pravni i društveni fenomen*, Naučna konferencija: Finansijski kriminalitet i korupcija, 18-19. Oktobar, 2019, Vršac, Institut za uporedno pravo, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2019.
- Sarajlija, Sabina, *Izazovi u procesuiranju predmeta organizovanog, privrednog kriminala i korupcije visokog nivoa*, Pravo i pravda, Godina XX, Broj 1, Udruženje sudija/sudaca u Federaciji Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2022.

- Simović, Miodrag M., Simović, Vladimir M., Govederica, Mladenka, *Krivično procesno pravo II (Krivično procesno pravo – posebni dio)*, Peto izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, 2021.
- Službeni glasnik BiH 36/01, *Građanskopravna konvencija o korupciji*
- Stojanović, Zoran, Kolarić, Dragana, *Krivičnopravno suzbijanje organizovanog kriminaliteta, terorizma i korupcije*. Pravni fakultet u Beogradu, 2020.
- Stojanović, Zoran, *Politika suzbijanja kriminaliteta*, Pravi fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2016.
- The World Bank Group, “Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank”,<http://www1.worldbank.org/publicsector/anticorrupt/corruptn/cor02.htm#define>, pristupljeno 19.08.2022.
- Tomić, Zvonimir, *Krivično pravo II, Posebni dio*, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, 2007.
- Vejnović, Duško, Đukić, Petar, Trivanović, Boris, *Mapa puta: Poglavlje 24, Pravda sloboda, bezbjednost*, Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Forum nevladinih organizacija, Banja Luka, 2022.
- Warburton, John, *Corruption as a Social Process: From Dyads to Networks*, U: Larmour, Peter, Wolanin, Nick, *Corruption and anti-corruption*. ANU Press, 2013.

Dijana Zrnić¹
Univerzitet u Banjoj Luci
Pravni Fakultet
Republika Srpska, Bosna i Hercegovina

Pregledni naučni rad
UDK: 177.6:159.964.2
DOI: 10.7251/SOCSR2323063Z
COBISS.RS-ID 138685185
Prihvaćeno: 23.04.2023.

FILOZOFIJA SEKSUALNOSTI I L'ÉCRITURE FÉMININE

Apstrakt

U radu autorka problematizuje, ali i nastoji rasvijetliti fenomen ženske seksualnosti i mjesto i ulogu žene u simboličkom prostoru, kroz ulazak u dijalog sa predstavnicima l'écriture féminine („žensko pismo“), kao francuskog ogranka feminističke filozofske-knjževne teorije s početka 70-tih godina XX vijeka. Prva saznanja nastala iz ove polemičke rapsprave otkrivaju da je predmet interesovanja teorije „ženskog pisma“ inskripcija ženskog tijela i ženske različitosti u strukturni jezik i tekst, sredstvima dekonstrukcije kao postrukturalističkog metoda. Pokazaće se da traganje za „skrivenim označiteljem“ u jeziku, koji teži da izradi ono neizrecivo, podrazumijeva kritičko preispitivanje filozofskih, psihanalitičkih, te književno-teorijskih postavki o razvoju ženskog seksualnog identiteta, kao i o ulozi žene u simboličkom poretku. Tako Fukooovi tekstovi propituju arheologiju seksualnosti u narativu, pod snažnim dejstvom psihanalize. Francuski psihanalitičari, na čelu sa Frojdom, preko fenomena histerije, kojeg Fuko reinterpretira kao fenomen samo-nerazumijevanja, otvaraju put razmatranja nerazumijevanja vlastite želje i vlastite seksualnosti, dok književni teoretičari paralelno uvode diskurzivnu produkciju znanja o seksualnosti potencirajući pri tome sveprisutno nerazumijevanje i isključenost ženske seksualnosti iz standardno muškog jezičkog koda. Autorka, na kraju, zaključuje da su u falogocentričkom jeziku žene definisane kao „drugo“, i da moraju ući u dijalog sa svojom drugošću kako bi reafirmisale takvo razumijevanje sebe i svoje seksualnosti.

Ključne riječi: l'écriture féminine; filozofija; književnost; poststrukturalizam; psihanaliza; dekonstrukcija; seksualnost

¹ Korespondencija: dr Dijana Zrnić - docent; e-mail: dijana.zrnic@pf.unibl.org

Uvod

Dok su sedamdesetih i osamdesetih godina XX vijeka američke feminističke kritičarke afirmisale ginokritiku², kao multimodelarno proučavanje ženske književnosti, feminizam u Francuskoj prvenstveno je afirmisao *l'écriture féminine* ("žensko pismo") kao jedan od najuticajnijih pravaca francuske feminističke kritike. Teorija *l'écriture féminine* bila je znatno inspirisana fundamentalnim promjenama u francuskoj filozofskoj i književno-teorijskoj misli nastalim na talasu popularnosti *écriture* (fr. pisanje), kao jednim od najvažnijih termina poststrukturalističkog diskursa. Sam termin "poststrukturalizam" retrospektivno se primjenjuje da bi označio kompleks pojava u savremenoj humanistici čiji korijeni sežu do šezdesetih godina, a čije posljedice traju i danas. Zajedničko obilježe ovim pojavama je kritički stav prema strukturalizmu. Iako se za poststrukturalizam vezuju mnoga imena, ipak treba izdvojiti francuske inicijatore ove teorijske orientacije kao što su filozof Žak Derida [Jacques Derrida], feministička filozofkinja Elen Siks [Hélène Cixous], teoretičar književnosti i kritičar Rolan Bart [Roland Barthes], psihoanalitičar Žak Lakan [Jacques Lacan], filozof i istoričar ideja Mišel Fuko [Michel Foucault] i feministička filozofkinja Lis Irigaraj [Luce Irigaray]. Međutim, na francuskoj filozofsko-knjževnoj sceni istovremeno djeluje i umjerena *l'écriture féminine* struja otjelovljena u francuskoj filozofkinji i teoretičarki književnosti Juliji Kristevoj [Julia Kristeva], čijoj će se sumnji u nužnost stvaranja „ženskog jezika“ i sama, na kraju, prikloniti.

„Bijela tinta“ Elen Siks

Feministička filozofkinja i psihoanalitičarka, Elen Siks, među prvim je francuskim intelektualcima iz 70-tih godina XX vijeka koja propituje ulogu jezika u stvaranju seksualnog identiteta. Podstaknuta revolucionarnim filozofsko-lingvističkim raspravama Žaka Deride o binarnosti jezičke strukture, kao i pod snažnim uticajem psihoanalyze – prvenstveno, Frojdovih ideja o seksualnom identitetu i ulogama polova kao i Lakanovog revisionističkog čitanja Frojda zasnovanog na principima strukturalne lingvistike, Siks pokreće talas francuske (poststrukturalističke) feminističke teorije koja počiva na "ženskom pismu".

Prema mišljenju Siks, specifično žensko književno stvaralaštvo jeste posebna vrsta diskursa, koja je, prije svega, neobuzdana, slobodna i odupire se

² E. Showalter, *The New Feminist Criticism: Essays on Women Literature and Theory*. New York: Pantheon. 1985

svakom pokušaju teorijskog definisanja i sistematizovanja. Ta „delikatna divergencija“ teksta koji piše žena traži od feminističke kritičarke da procesu utvrđivanja devijacija, istorijskog iskustva isključenosti žene iz književnog stvaralaštva pristupi jednako delikatno i oprezno. O različitosti ženskog pisma kao „delikatnoj divergenciji“ govorila je američka feministička kritičarka Patricija Mejer Speks, ujedno upozoravajući da se malo feministkinja bavilo ženskom književnošću, što je nužno ukoliko se feministička kritika želi odmaknuti od androcentrizma književnog stvaralaštva³. U polemičkom eseju *Smijeh meduze* (*Le Rire de la Méduse* iz 1975.), Siksu takvo stvaranje naziva „ženskim pismom“ (*l'écriture féminine*) ili „pisanjem sebe“ (*l'écriture de soi*) kao moćnim oružjem protiv Logosa koji su utemeljili muškarci. Potreba da se muškom modusu pisanja suprotstavi jedinstven ženski modus nastala je iz saznanja da je „nemoguće definisati žensku praksu pisanja, jer se ona ne može prenijeti u teoriju, zatvoriti, kodirati; ona će uvijek prevazilaziti onaj diskurs koji reguliše falogocentrični sistem; [...] nju začinju subjekti koji su prekinuli s automatizmima, periferna stvorenja koje nikakav autoritet nikada neće potčiniti⁴. Konceptualno, francuska feministička kritika, smatrala je Siksu, mora iznaci način kako da ugradi žensko tijelo i žensku različitost u jezik i tekst, a da ne nastupi revisionistički u odnosu na postojeću kritičku praksu. Prijateljica i sljedbenica Deride, ona je u feminističku teoriju uvela metod dekonstrukcije, i time se upustila u oštro kritikovanje logocentrizma zapadnjačkog filozofskog diskursa i hijerarhijski postavljene binarne opozicije, u kojoj žene uvijek predstavljanju ono *drugo*. Dekonstrukciju je u francusku filozofsku i feminističku kritičku misao uveo Derida u knjizi *De la Grammatologie*⁵, inspirisan analizom falogocentrične filozofske tradicije koja je predstavljala osnovu zapadne kulture. Njeno značenje je evoluiralo i vremenom se mijenjalo, ali ono što je Derida imao na umu bio je specifičan postupak čitanja koji je, između ostalog, imao za cilj objelodanjivanje pukotina u metafizičkim pojmovnim sistemima koji su činili osnovu strukturalističke misli. Polazeći od pitanja porijekla *écriture*, kao i samog jezika, on se gnoseološki upustio u dekonstrukciju strukturalističkog diskursa, uključujući i De Sosirovu dualističku konцепцију *znaka* kao veze između akustičke slike (označitelja) i pojma (označenog)⁶. Strukturalisti su na sistem jezika gledali kao na nešto zatvoreno što strogo determiniše nastajanje

3 Spacks, P. M. *The Female Imagination*. New York, Avon books. 1976. str. 3

4 H. Cixous, The Laugh of the Medusa. U R.R. Warhol i D.P. Herndl (ur.). *Feminisms: an Anthology of literary theory and criticism*, str. 353. New Jersey: Rutgers University Press. 1993.

5 J. Derrida, *De la Grammatologie*. Paris: Les Éditions de Minuit. 1967.

6 F. De Saussure, *Course in General Linguistics*. trans. by Wade Baskin. ed. by Perry Meisel and Haun Saussy. New York: Columbia University Press. 2011.

iskaza. Danas se smatra da “deridijansko” rušenje temelja zapadne metafizike i dekonstruktivno iščitavanje strukturalističkih tekstova predstavljaju intelektualnu podlogu za poststrukturalistički pokret⁷.

Nastojeci da nađe izlaz iz naslijedene patrijarhalne, logocentrične i falocentrične strukture pisanja, mišljenja i uvjerenja da je muškost prirodni izvor moći, Elen Siksu afirmiše nov način pisanja koji naziva *l'écriture féminine*. Ovaj koncept “ženskog pisma” ne samo da je bio komplementaran sa Deridinim konceptom “različitosti” odnosno binarnosti jezika, pomoću kojeg je Derida nastojao prevazići dominantni logocentrični red u pisanju i mišljenju i ostvariti prostor za slobodnu igru misli (pojmova) i jezika, odnosno igru “označitelja”, već je u njemu autorka vidjela i mogućnost da u pisanju žena izrazi svoju žensku suštinu, ne potčinjavajući se tradicionalno muškim izražajnim formama. Derida je, naime, razvio novu viziju jezika i književnosti, u kojoj bi ideju strukture zamijenila ideja “jezičke igre”, spajanje ustupilo mjesto razlikovanju, sistem pojedinačnosti i sličnosti razlici i različitosti, a potrebu reda potrebi za provizornošću⁸. Bilo je potrebno stvoriti žensko pismo koje bi djelovalo unutar muškog diskursa, ali tako da ga neprestano dekonstruiše; da piše što ne može biti napisano⁹. Jezik je mjesto s kojeg se počinje; prvo se mora ovladati sviješću, a potom i govorom kako bi se kreirao ženski diskurs.

Tajanstvene izvore ženskog stvaralaštva, odnosno prigušene sfere ženske ekspresije, autorka dovodi u vezu, prije svega, sa sferom tjelesnosti, kao simboličke determinante ženskosti, koja za sobom povlači i sferu nesvjesnog, kao utočišta svega onog neizrečenog, potiskivanog kulturnim i društvenim konvencijama. Pozivajući ženu “da piše sebe”, jer “tvoje tijelo se mora čuti”¹⁰, Siksu afirmiše koncepcijski fundament *l'écriture féminine*, koji se ogleda u prisnoj povezanosti žene s njenim tijelom i koji negira stav da je *écriture* isključivo aktivnost duha i kao takva rezervisana samo za muškarce. Žene su, smatra ona, nasilno odvojene od pisanja, baš kao što su nasilno odvojene od svog tijela. One se moraju vratiti svome tijelu, kao izvorištu ženskosti i seksualnosti, ali i kao instrumentu govora, jer žena govori tijelom, a ne glasom. Žensku psihu formiraju njena biologija, jezik i pol. Nastupajući redukcionistički prema Frojdovim kasnim teorijama ženske kreativnosti, u kojima Frojd žensko pisanje dovodi u vezu sa „kompleksom kastracije“ i „edipalnom fazom“, autor-

7 J. Derrida, Linguistics and Grammatology. U: J. Derrida. *Of Grammatology* (str. 27-74). Gayatri Chakravorty Spivak (prevod sa franc.). Baltimore: John Hopkins University Press. 1997

8 *Ibidem*, str. 57.

9 M. Jacobus, Is There a Woman in this Text? *Reading Woman: Essays in Feminist Criticism*. New York: Columbia University Press. 1986. str. 83-109.

10 H. Cixous, *op. cit.*, str. 385.

ka se priklanja Lakanovom isticanju „kastracije“ kao totalne metafore ženske književne i jezičke uskraćenosti. U istom tekstu, Siksu nagovještava da se u ženskoj praksi pisanja nužno osjeća „bijela tinta“ odnosno majčino mlijeko. Tom poznatom metaforom ona je psihu žene na slikovit način dovela u vezu sa preedipovskom fazom dječjeg razvoja, koju je Žak Lakan nazvao stanjem „imaginarnog“, u kojem dijete identificira sebe u prisnom saodnosu sa drugim (majkom)¹¹. Majka, koja je žena, postaje i ostaje za djecu oba pola Drugo, ili objekt. Dječak i djevojčica razvijaju svoj polni identitet u odnosu na majku različito. Dječak mora naučiti svoj seksualni identitet negativno, kao onaj koji nije žensko. Djevojčica gradi pozitivan polni identitet i on počiva na istosti, kontinuitetu i identifikaciji s majkom. Zapravo, ona se nikada ne odvaja od majke. Tu, u „imaginarnom“, žena se kreće slobodnije nego u onom prostoru koji je Lakan nazvao „simboličkim“, a to je zapravo edipovska faza razvoja djeteta kada se u neposrednu vezu majke i djeteta umiješa otac. S njegovom pojmom dijete počinje osjećati da postoji i „vanjski svijet“ i neki viši poredak koji je Lakan definisao kao „zakon oca“. Dijete gradi svoj subjektivitet upravo u ovoj fazi odvajanja od majke i identifikovanja sa ocem. To za dječaka znači prihvatanje muške energije kao privilegovane signifikacije, koji u jeziku igra ulogu označitelja, i krucijalan je za izgradnju polnog identiteta i subjektiviteta. Ova izgradnja se odvija u jeziku, kao simboličkom sistemu, sazdanom od pravila i strukture, koje dijete usvaja kako bi postalo, kao govoreće biće, dio patrijarhalnog društva¹². Pristup djevojčice simboličkom, tj. jeziku i njegovim zakonima, uvijek je negativan i/ili posredovan introsubjektivnom relacijom prema „muškom principu“, jer je okarakterisan identifikacijom s nedostatkom¹³. Problem negativiteta u psihoanalitičkoj teoriji i nepravednoj kritici ženskog pisanja u duhu frojdovskih tvrdnji da su neispunjeni snovi i čežnje kod žena uglavnom erotskog karaktera, što bitno oblikuje zaplet u ženskih tekstovima¹⁴, Siksu nastoji riješiti ginocentričkim čitanjem inspirisanim Lakanovim revizionističkim odnosom prema Frojдовim očekivanjima, otkrivajući potisnute egoističke i ambiciozne fantazije svojstvene muškim pripovjedačkim tekstovima. U toj

11 M. Borch-Jacobsen, The Oedipus Problem in Freud and Lacan. *Critical Enquiry*, 20, 267-282. 1994.

12 J. Lacan, *On the Names-Of-the-Father*. trans. by Bruce Fink. Cambridge: Polity Press. 2013. str. 16.

13 C. Kaplan, Fictions of Feminism: Figuring the Maternal. *Feminist Studies*. 20(1): 153 – 167. September 1994. str. 157.

14 S. Freud, Creative Writers and Day-Dreaming in *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* trans. by James Strachey, Anna Freud, Alix Strachey and Alan Tyson, vol. IX. London: the Hogarth Press. 1908.

lakanskoj trijadnoj distinkciji (subjekt, objekt, red) autorka je vidjela mogućnost izdvajanja “ženskog pisma” koje ne samo da je prihvatile u teoriji nego i u vlastitom diskursu, koji karakteriše poetski, metaforički, aluzivni stil, pun kovanica i igara riječima, zbog čega je ona “najprevodenija među francuskim intelektualkama, a istovremeno neprevodiva”¹⁵.

Jezik Lis Irigaraj

Ideju Elen Siks u da *l'écriture féminine* znači afirmaciju one ženine “različitosti” koja je ispoljena u njenom tijelu, prihvatile je i razvila francuska feministička filozofkinja Lis Irigaraj čiji rad je bitno uticao na kasnije feminističko preispitivanje psihoanalize u svjetlu definisanja i neprestanog redefinisanja principa ženske seksualnosti. Zadatak psihoanalize, ističe Irigaraj, jeste utvrditi koji je to trenutak u razvoju djevojčice kada ona postaje svjesna svog seksualnog identiteta, a koji nije nužno biološki određen. I sam Frojd je upozoravao da psihoanalizu treba držati odvojenu od biologije¹⁶. Svojim knjigama *Spekulum druge žene* (*Speculum de l'autre femme* iz 1974.) i *Pol koji to nije* (*Ce Sexe qui n'en est pas un* iz 1977.) ona pristupa radikalnom preispitivanju, zapravo dekonstrukciji Frojdovog i Lakanovog učenja. U zamišljenom dijalogu sa Frojdom na temu ženskosti, Irigaraj komentariše sporna mjesta u Frojdovim postavkama definisanja i razvoja ženske seksualnosti polazeći od Frojdove postavke o značaju i značenju Edipovog kompleksa te postojanju pet psiho-seksualnih faza razvoja i formiranja seksualnog identiteta, autorka argumentovano ukazuje na propuste i manjkavosti zaključaka do kojih Frojd dolazi. Naime, objašnjavajući proces ženskog seksualnog razvoja, Frojd ga, u početku, izjednačava sa razvojem muške seksualnosti, pri čemu dječak i djevojčica prolaze kroz iste psihoseksualne faze: oralnu, sadističko-analnu i faličku. Tek po okončanju posljednje faze, djevojčica mijenja majku, kao prvobitni objekt želje, ocem, formirajući tako Elektrin kompleks¹⁷. Ono što Frojd nije do kraja objasnio, a na čemu insistira Irigaraj, jeste porijeklo preedipovske vezanosti djeteta za majku i kako je došlo do relokacije interesovanja sa majke na oca. Pokušaj Frojda da ovaj fenomen objasni alternativnim postavkama koje variraju od toga da je djevojčica razvila neprijateljstvo prema majci onog trenutka

15 J. Derrida, H. Cixous, A. Armel & A. Thompson, From the Word to Life: A Dialogue between Jacques Derrida and Hélène Cixous. *New Literary History*, 37(1), 1–13. 2006. str. 7, <http://www.jstor.org/stable/20057924>

16 J. Gallop, Moving Backwards or Forwards. *Between Feminism and Psychoanalysis*. ed. by Teresa Brennan. London and New York: Routledge. 27 – 39. 2002. str. 35.

17 L. Irigaray, *Speculum of the Other Woman*. trans. by Gillian C. Gill. New York: Cornell University Press. 1985.

kada joj je uskraćeno majčino mlijeko, preko rođenja novog djeteta i zanemarivanja postojećeg, do posmatranja majčinog tijela kao izvora raznih želja, nije mogao biti prihvaćen, što Irigaraj objašnjava činjenicom da se ista spekulativna objašnjenja mogu pripisati i dječacima, koji ipak ne mijenjaju objekt želje (majku). Irigaraj podsjeća da je prvi objekt želje jednak za oba pola, a to je majka, i on se pojavljuje u preedipovskoj fazi kroz čin dojenja¹⁸. U ovoj ranoj fazi razvoja seksualnosti, dijete ne primjećuje biološke različitosti na kojima počiva koncept kasnijih rodnih/polnih interpretacija. I u fazi predgenitalne, sadističko-analne organizacije, još uvijek nije evidentna polarizacija na muško-žensko, ali Frojd uočava da se na osnovu prisutne antiteze aktivno odnosno posjedovanje muških genitalija/pasivno odnosno stanje kastriranosti, može govoriti o postojanju muškosti, ali ne i ženskosti. Upravo će ova Frojdova tvrdnja, da je ulazak djevojčice u zonu Edipovog kompleksa uslovjen stanjem kastriranosti, izazvati burne reakcije feministica i psihanalitičkih teoretičara, uključujući i Irigaraj. Zbog upućivanja na zaključak da je kod žena primjetna inherentna želja prema muškom principu, Irigaraj kritikuje Frojdovu teoriju kao izrazito androcentričnu.

Smatrajući da se u psihanalizi pod plaštom nauke kriju ne samo patrijarhalne predrasude o ženi već i muškocentrična struktura zapadnjačkog mišljenja, Irigaraj dokazuje da metafizički diskurs ne priznaje polnu različitost i da u njemu žene nemaju identitet kao žene. Odbacujući tradicionalne psihanalitičke stavove, koji mušku seksualnost definišu kao normu, "prisustvo", a žensku kao "odsustvo", nedostatak muškog principa, ona je androcentričnom mišljenju suprotstavila svoju tvrdnju da ženino tijelo, za razliku od tijela muškarca, ima više nego jedno erogeno mjesto, zbog čega njenu seksualnost karakterišu raznovrsnost, višestranost i obilnost.

U knjizi *Pol koji to nije* Lis Irigaraj piše: "Žena ima seksualne organe manje više svuda. Ona nalazi užitak gotovo na svakom mjestu ... Geografija njenog užitka je raznovrsnija, višestruka u različitostima, složenija, suptilnija nego što se uopšte zamišlja – nezamisliva u jednom imaginarnom isuviše usredsređenom na istost"¹⁹. Budući da ženstvenost čuva tajnu, od nje se traži da kako Irigaraj kaže "održava i ojačava želju muškarca ne poznajući datu želju i ne shvatajući zašto je to važno za nju". Ženino uživanje u seksualnosti nije jednosmjerno, nikada nije "naprsto jedno". A to se prenosi i u njen jezik, u sintaksu. Prisiljena da se služi jezikom muškarca, žena ne može nikada do izražaja dovesti cijelu sebe. Najviše što može u tim uslovima postići, jeste da se približi

¹⁸ Ibidem

¹⁹ L. Irigaray, *Ce sexe qui n'en est pas un*. Paris: Collection Critique. 1977. str. 23.

samoj sebi. A približiti se sebi za nju znači približiti se svom polu, „svojoj majci, našoj majci u nama i među nama“. Upozoravajući da su žene u istorijskom procesu subordinacije pretvorene u mušku svojinu, „robu“ kojom muškarci nesmetano „trguju“, autorka je pozvala žene da se suprotstave potčinjavanju koje im negira i pravo na cjevolutu seksualnost i pravo na vlastiti jezik. Ženskost je, ističe Irigaraj, samo jedan od identiteta koji učestvuje u izgradnji subjektiviteta žene kao ljudskog bića. Takav rodno zasnovani identitet kontinuirano se gradi u datom socio-kulturnom prostoru, uz brižljivo strukturiranu jezičku manifestaciju. Socio-kulturno projektovana ženska seksualnost umetnuta je u strogo strukturirani jezik, ali se odupire izjednačavanju sa muškom seksualnošću, jer se element muške seksualnosti u jeziku pojavljuje kao generički, dok se ženska seksualnost pojavljuje kao radikalno drugo – negativitet²⁰.

Uporište za svoja feministička razmišljanja Irigarajeva nalazi prvenstveno u filozofiji tijela Mišela Fukoa kao i u kritici psihoanalize Frojda i Lakana. Naime, Fuko je veći dio svog misaonog života posvetio promišljanju seksualnosti i odnosa znanja i moći. U prvom dijelu monografije *Istorija seksualnosti* pod nazivom „Volja za znanjem“, Fuko govori o represiji seksualnosti, o histerizaciji ženskog tijela, o socijalizaciji reproduktivnog ponašanja, što neminovno vodi ka psihijatrizaciji perverzne želje. Ućutkana, seksualna želja prelazi na nivo diskursa. U predstavljanju, tijela se opisuju biološkim terminima, koji su lišeni svake želje ili emocije²¹. U vremenu u kojem vladaju stroga pravila seksualnog morala nema mjesta za seksualnu ekspresiju. Govoreći o porijeklu znanja, Fuko polazi od dva osnovna faktora moći koja leže u korijenu svakog kreiranja i sticanja znanja, a to su patrijarhalni autoritet i manipulacija jezikom. Konsultujući Fukoa, Irigaraj se pita da li je uopšte moguće stvoriti jezik koji će govoriti o tijelu, a pri tome je lišen Platonove patrijarhalne hegemonije²². U svijetu muškocentrične logike, onaj ko kontroliše jezik ujedno je i gospodar tijela. Posluživši se Platonovom metaforom o pećini i izvoru neznanja, Irigaraj upozorava na muškocentrizam jezika koji je skrojen po volji muškarca i koji predstavlja ženu kao kopiju „jednog“, „vječnog“, „čovjeka“. Ona se iznova pita kako je žena mogla biti isključena iz procesa stvaranja jezika i zašto je njen identitet stvaran na negaciji muške seksualnosti odnosno na neposjedovanju falusa.

Na tragu konstruisanog znanja o „ženskom principu“, Irigaraj ulazi u oštru polemiku sa Frojdom, posebno podcrtavajući ona mesta koja otkrivaju grube

20 J. Lacan, *The Psychoses – The Seminar of Jacques Lacan*. Book III, 1955-1956. ed. by Jacques Alain Miller. trans. with notes by Russell Grigg. London: Routledge, 261. 1993. str. 261.

21 David R. Cole, *The Reproduction of Philosophical Bodies in Education with Language. Educational Philosophy and Theory*. 42(8). 816-829. 2010. str. 819.

22 *Ibidem*, str. 817.

stereotipe kao što je Frojdova tvrdnja da, kada susretnete ljudsko biće odmah vidite da li je muškarac ili žena²³. Praviti sigurnu distinkciju između ljudskih bića po osnovu pola, bez mogućnosti pogreške, je posljedica kulturne uslovjenoosti, a ne datosti, ustrajna je Irigaraj. Nauka, ističe dalje Irigaraj, ne podržava takvu proizvoljnost u stavovima o seksualnosti. Ono što je nesporno muški seksualni element jeste spermatozoid, a kod žena je to jajna ćelija i organizam koji je pohranjuje. Polni organi su tek modaliteti koji služe istoj reproduktivno-prodiktivnoj svrsi. Naučna objektivnost, poentira Irigaraj, izjašnjava se o tome kroz mikroskop, posmatrajući razliku između ćelija zametaka, a ne kroz simplističko opažanje²⁴. Uprkos činjenici da je Frojd ukazivao na razlike između polova na osnovu opažaja, Irigaraj je isticala onu dominantniju društveno zasnovanu rodnu razliku o kojoj je ekstenzivno govorila Džudit Batler (*Judith Butler*) na način da su društveno uslovljene razlike između muškarca i žene toliko naglašene da su bitno uticale i na ustanovljavanje polnih distinkcija. Drugim riječima, za Batler jednako kao i za Irigaraj, pol je „idealni konstrukt koji se vremenom materijalizovao“²⁵. Kroz ponovljene performativne radnje gradi se rodni identitet kao jezički konstrukt, koji je podložan stalnim promjenama. Kako govoriti, kako pisati, pita se Irigaraj, a načiniti neophodnu izmjenu viktimološke pozicije ženskog subjektiviteta u androcentričnom jeziku. Samo pišući sebe, drugo pismo, žensko pismo, izvodeći drugu prostornost, drugu naraciju, drugo vrijeme, može žena ostvariti sebe i vratiti se svojoj razlici²⁶.

Na granicama zazornog Julije Kristeve

Sasvim drugačije shvatanje “ženske seksualnosti” i “ženskog pisma” izložila je Julija Kristeva, koja je sedamdesetih godina svojim teorijama jezika i kulture uzdrmala filozofsku i intelektualnu misao Pariza. Kristeva je *l'écriture féminine* vidjela kao realizaciju manje ili više svjesne težnje svakog govornog subjekta da u tradicionalne oblike diskursa unese jedan opozicioni i subverzivni element, koji nije generički već ideološki motivisan, pa ga podjednako možemo naći i kod žena i kod muškaraca. U svom najpoznatijem djelu, u doktorskoj disertaciji *Revolucija poetskog jezika*²⁷, Kristeva je razmatrala odnos iz-

23 L. Irigaray, *Speculum of the Other Woman*. trans. by Gillian C. Gill. New York: Cornell University Press. 1985. str. 13-25.

24 *Ibidem*

25 J. Butler, J. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of „Sex“*. New York: Routledge. 1993. str. 2.

26 L. Irigaray, L. *To be Two*. trans. by Monique M. Rhodes & Marco F. Cocito-Monoc. New York: Routledge. 2001, str. 15.

27 J. Kristeva, *La Révolution du Langage Poétique*. Paris: Editions de Seuil. 1974.

među izgradnje subjektiviteta i usvajanja jezika kao sistema znakova u razvoju čovjekove ličnosti. Subjekt ulazi u jezik prepoznajući se u njemu kao već gotova struktura umrežena u relacione dinamike koje gravitiraju oko muškog principa kao primarnog označitelja. Strukturisanje subjekta izvodi se u korelaciji tijela koje se prepoznaje i proziva u jeziku i jeziku koji ga izgovara i pozicionira u polju subjektiviteta²⁸. Zbog toga je subjekt uvijek govoreći subjekt, bez obzira na njegovu poziciju u odnosu na muški princip²⁹. U procesu usvajanja jezika, ističe autorka, subjekt prolazi kroz dvije jednakobitne operacije: simboličku, koja podrazumijeva ovladavanje znakovnim sistemima, i semiotičku, koja se ogleda u spontanoj, često nesvesnoj upotrebi jezičkih označitelja. Taj simbolički aspekt jezika predstavlja društveni poredak – racionalan, objektivan i podređen gramatičkim i sintaksičkim pravilima.

Međutim, sfera semiotičkog povezana sa subverzivnim silama, kao izvorom neiscrpne stvaralačke energije, stalno utiče na jezik i nalazi se u konfliktnom odnosu sa simboličkim poretkom. Djelovanjem tih sila u semiotičkom procesu, ostvaruje se i “žensko pismo”. Kako se pozicija ženskog subjektiviteta u jeziku i pismu manifestuje kroz polje zazora i nelagode, jedini način njenog boljeg pozicioniranja jeste da tijelo piše u jeziku i da tijelo piše jezikom, ali umjesto prečutnog pristajanja na zakone jezika, jezik treba da postane poprište aktivnog djelovanja. Zazorno se nalazi na samoj ivici subjektiviteta, “ono leži tu, poprilično blizu, ali ne može biti asimilovano. Ono progoni, zabrinjava i fascinira želju dok, sámo ne dozvoljava da bude zavedeno”³⁰. Zazorno je odbačeni objekt, ono što ja jesam (“od prirode”); zauzvrat, usvojila sam simbolički identitet, ono što ja nisam, koji je konstruisan od strane označitelja. Međutim, zazorno nadire kroz pukotine subjektiviteta istkanog mrežama simboličkog. Subjekt je, prema tome, samo iluzija u tekstualnom tijelu jezika. U *Vremenu žena* (*Le Temps des Femmes* iz 1979.) Kristeva je izrazila sumnju u koncept “ženskog jezika”, a naročito “ženskog pisma”, opšteprihvaćenog od strane nove generacije feministkinja sedamdesetih godina. Ukazujući na revolucionarni značaj “nastojanja, koja se javljaju u savremenoj umjetnosti, da se raskine kod, da se izlomi jezik, da se nađe poseban diskurs koji je bliži tijelu i emocijama, onima koji su prezreni i represirani društvenim ugovorom”, ona je izrazila sumnju i potrebu da se ovako ogradi: “Ne govorim ovdje o “ženskom jeziku”,

28 D. Stojanović, D. Ženskost u polju zazora: prilog analizi ženske pozicije u falogocentričnim okvirima jezika i pisma. *Temida*, 3(17), 69-86. 2014. str. 2.

29 J. Kristeva, *Powers of Horror – An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press. 1982. str. 67.

30 J. Kristeva, *Powers of Horror – An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press. 1982. str. 1.

čije je (bar sintaksičko) postojanje vrlo problematično i čija je prividna leksička specifičnost možda više proizvod socijalne marginalnosti nego polno-simboličke različitosti. Ne govorim ni o estetskom kvalitetu djela koja proizvode žene, koja su – s nekoliko izuzetaka (ali zar to nije oduvijek slučaj kod oba pola?) – beskrajna ponavljanja više ili manje euforičnog ili potištenog romantizma i stalna eksplozija jednog ega kojem nedostaje narcističko zadovoljenje”³¹. Da bi se žena pozicionirala u jeziku, ona, kao govoreće biće, ne mora da stvara novi “ženski” jezik/pismo, već da sebe odredi u jezičkoj formi koja leži na granici semiotičkog i simboličkog – poetskom jeziku. Poezija, naime, uvodi zazorno (ono što žena jeste) u jezik dok ga istovremeno drži u takvoj formi koja ne može naškoditi jeziku kao takvom. Ona reformiše granice jezika, postiže efekat poruke, istovremeno čuvajući njegovu strukturu³².

Iako su mnoge feminističke teoretičarke i književne kritičarke prepoznale ideje Kristeve kao korisne i provokativne, njen odnos prema feminizmu je ipak dvosmislen, pa čak ponekad i antifeministički. U *Vremenu žena* Kristeva objašnjava da postoje tri faze feminizma. Prva faza koja teži univerzalnoj jednakosti polova za Kristevu nije prihvatljiva. Autorka takođe odbija ono što prepoznaje kao drugu fazu feminizma, u kojoj se traži jedinstveni ženski jezik, što Kristeva smatra nemogućim. Ona se ne slaže sa feministkinjama koje tvrde da su jezik i kultura suštinski patrijarhalni i da se nekako moraju napustiti. Suprotno tome, Kristeva insistira da su kultura i jezik domen govorećih bića i da su žene, prije svega, govoreća bića. Ona snažno podržava ono što identificuje kao treću fazu feminizma u kojoj se teži ponovnom osmišljavanju identiteta i razlike i njihovog odnosa kroz umjetnost, kao polja moguće katarze koja subjektu omogućava da se rekonstruiše i redefiniše³³.

Zaključak

Sedamdesetih godina XX vijeka teoretičarke/i francuskih feminističkih psihanalitičkih i poststrukturalističkih platformi uvode koncept ženskog pisma kako bi definisali uvijek potencijalno interventne i restrukturirajuće prakse u jeziku koje uključuju govor ženskog tijela u pismu, te upisivanje ženskog tijela u pismo. Žensko pismo podvlači neophodnost promišljanja saodnosa tjelesnosti i tekstualnosti u jeziku. Tijelo se opredmećuje u jeziku, a jezik postaje zastupnik tijela. Međutim, žena, čija je tjelesnost predstavljena androcentrično

³¹ Kristeva, J.. Women's Time. *Signs*, 7 (1), 13-35. 1981. str. 25

³² D. Stojanović, Ženskost u polju zazora: prilog analizi ženske pozicije u falogocentričnim okvirima jezika i pisma. *Temida*, 3(17), 69-86. 2014. str. 6.

³³ J. Kristeva, Women's Time. *Signs*, 7 (1), 13-35. 1981, str. 17.

strukturisanim jezikom nema mogućnost izvođenja značenja u punom smislu, ako bi se ograničila samo na domen jezičkog, kao simboličkog. Žensko je ono neuhvatljivo, neprepoznato, ono što bježi jeziku, što je nekako uvijek izvan jezika, na drugoj strani simboličkog, subjektiviteta, pa samim tim i prijeteće za integritet subjekta. Kako onda govoriti, kako pisati, a načiniti izmještanje ženske subjektske pozicije iz mjesta žrtve androcentrizma? U procesu kritičkog sagledavanja i razumijevanja paradoksalne ženske subjektske pozicije u androcentričnom jezičkom prostoru, predstavnici Ženskog pisma su došli do spoznaje da se u samom govoru, u izmještanju jezičkih struktura, krije mogućnost restrukturisanja jezika, odnosno postvarenje ženskog subjekta kroz poetsku sublimaciju. „Kada smo prisiljene na fuziju, da pronademo procjep. Gdje nas jezik ujedinjuje na fiktivnom nivou, da se vratimo svojoj razlici. Kada nas drugi asimiluju, da čuvamo svoju autonomiju“³⁴.

Iako značajna teorijska formulacija u francuskoj feminističkoj kritici, ipak koncept „ženskog pisma“ ostaje jedna utopistička mogućnost prije negoli stvarna književna praksa. Njihova zainteresovanost za tekstualnost avangarde, književnu produkciju s kraja XX vijeka čini „žensko pismo“ nacrtom za budućnost.

Reference

- Borch-Jacobsen, M. The Oedipus Problem in Freud and Lacan. *Critical Enquiry*, 20, 267-282. 1994.
- Butler, J. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of „Sex“*. New York: Routledge. 1993.
- Cixaus, H. The Laugh of the Medusa. U R.R. Warhol i D.P. Herndl (ur.). *Feminisms: an Anthology of literary theory and criticism* (str. 347-363). New Jersey: Rutgers University Press. 1993.
- Cole, David R. The Reproduction of Philosophical Bodies in Education with Language. *Educational Philosophy and Theory*. 42(8). 816-829. 2010.
- Derrida, J. *De la Grammatologie*. Paris: Les Éditions de Minuit. 1967
- Derrida, J. Linguistics and Grammatology. U J. Derrida. *Of Grammatology* (str. 27-74). Gayatri Chakravorty Spivak (prevod sa franc.). Baltimore: John Hopkins University Press. 1997

³⁴ L. Irigaray, *To be Two*. trans. by Monique M. Rhodes & Marco F. Cocito-Monoc. New York: Routledge. 2001. str. 15.

- Derrida, J., Cixous, H., Armel, A., & Thompson, A. From the Word to Life: A Dialogue between Jacques Derrida and Hélène Cixous. *New Literary History*, 37(1), 1–13. 2006. <http://www.jstor.org/stable/20057924>
- De Saussure, F. *Course in General Linguistics*. trans. by Wade Baskin. ed. by Perry Meisel and Haun Saussy. New York: Columbia University Press. 2011
- Freud, S. Creative Writers and Day-Dreaming in *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* trans. by James Strachey, Anna Freud, Alix Strachey and Alan Tyson, vol.IX. London: the Hogarth Press. 1908.
- Gallop, J. Moving Backwards or Forwards. *Between Feminism and Psychoanalysis*. ed. by Teresa Brennan. London and New York: Routledge. 27 – 39. 2002.
- Irigaray, L. *Speculum of the Other Woman*. trans. by Gillian C. Gill. New York: Cornell University Press. 1985.
- Irigaray, L. *Ce sexe qui n'en est pas un*. Paris: Collection Critique. 1977.
- Irigaray, L. *To be Two*. trans. by Monique M. Rhodes & Marco F. Cocco-Monoc. New York: Routledge. 2001
- Jacobus, M. Is There a Woman in this Text? *Reading Woman: Essays in Feminist Criticism*. New York: Columbia University Press. 1986.
- Kaplan, C. Fictions of Feminism: Figuring the Maternal. *Feminist Studies*. 20(1): 153 – 167. September 1994.
- Kristeva, J. *La Révolution du Langage Poétique*. Paris: Editions de Seuil. 1974
- Kristeva, J.. Women's Time. *Signs*, 7 (1), 13-35. 1981
- Kristeva, J. *Powers of Horror – An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press. 1982.
- Lacan, J. *On the Names-Of-the-Father*. trans. by Bruce Fink. Cambridge: Polity Press. 2013.
- Lacan, J.. *The Psychoses – The Seminar of Jacques Lacan*. Book III, 1955-1956. ed. by Jacques Alain Miller. trans. with notes by Russell Grigg. London: Routledge, 261. 1993
- Showalter, E. *The New Feminist Criticism: Essays on Women Literature and Theory*. New York: Pantheon. 1985
- Spacks, P. M. *The Female Imagination*. New York, Avon books. 1976.
- Stojanović, D. Ženskost u polju zazora: prilog analizi ženske pozicije u falogocentričnim okvirima jezika i pisma. *Temida*, 3(17), 69-86. 2014.

Evropski pokret u Bosni i Hercegovini

"Orden naroda, građanki i građana Bosne i Hercegovine"
kraća verzija - "Orden Evropskog pokreta u BiH",
koji je ustanovljen 15.12.2010. godine, povodom
ukidanja Viznog režima za građane BiH,
uručuje za posebne zasluge

**Prof.dr
Duško Vejnović**

Redovnom profesoru Univerziteta u Banjoj Luci za predmete Sociologija, Sociologija sporta, Sociologija slobodnog vremena, Bezbjednosne nauke; Predsjedniku Evropskog defendologija centra u Banjoj Luci, Predsjedniku Udruženja nastavnika i saradnika Univerziteta u Banjoj Luci, Predsjednik naučnog udruženja Sociološki diskurs u Banjoj Luci, Glavni i odgovorni urednik naučnih časopisa Defendologija i Sociološki diskurs, Osnivač i utečnjatelj Defendologije kao nauke o zaštiti, odbrani i bezbjednosti na naučnom diskursu zaštita+odbrana= bezbjednost, značajan doprinos razvoju nauke i visokog obrazovanja u BiH sa jasnom porukom da "Obrazovanju treba vratiti obraz".

Dobitnik je Povelje Kapetan Miša Anastasijević 2019 godine iz Srbije za izuzetan doprinos razvoju nauke i obrazovanja, te dobitnik je Plakete Grada Banja Luka 2022. godine za izuzetan doprinos razvoja nauke i obrazovanja, od 1995. godine do danas daje veliki doprinos razvoju tzv. trećeg sektora-tj razvoja nevladinih organizacija u BiH i regionu.

Evropski pokret u BiH apsolutno podržava zalaganje i angažman uvaženog prof.dr Duška Vejnovića, kao jednog od najvećih intelektualaca i posebno zaslужnih pojedinaca Bosne i Hercegovine.

*U Sarajevu, Bosna i Hercegovina
Parlementarna Skupština BiH
27.03.2023.godine*

*Predrag Prastalo
Predsjednik
Evropski pokret u BiH*

**Evropski pokret
u Bosni i Hercegovini**

"Orden naroda, građanki i građana
Bosne i Hercegovine"
kraća verzija: "Orden Evropskog pokreta u BiH",
koji je ustanovljen 15.12.2010. godine, povodom
ukidanja Viznog režima za građane BiH,
uručuje za posebne zasluge

**Prof.dr
DUŠKO VEJNOVIĆ
REDOVNI PROFESOR UNIVERZITETA
U BANJOJ LUCI**

Predrag Praštao
Predsjednik
Evropski pokret u BiH

U Sarajevu, Bosna i Hercegovina
Parlamentarna Skupština BiH
27.03.2023.godine

Veliko priznanje glavnom i odgovornom uredniku,
prof. dr Dušku Vejnoviću,
redovnom profesoru Univerziteta u Banjoj Luci

